

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

December 1907.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, voorzitter, Dr. W. MARTIN, Emmastraat 26, 's-Gravenhage, Dr. W. VOGELANG, Utrecht of Mr. N. BEETS, Joh. Verhulststraat 51, Amsterdam, secretaris.

Officieele Berichten.

Met ingang van den negenden jaargang zal het Bulletin in een grooter formaat verschijnen, met grootere letter en met rijkere illustratie, overeenkomstig het besluit van de algemeene vergadering te Kampen in Juli 1.1. Met de nieuwe serie wordt de abonnementsprijs tot vier gulden per jaar verhoogd. De leden en corresponderende leden van den Bond blijven het Bulletin op de oude voorwaarden ontvangen.

Door het bestuur van den Bond is besloten om omstreeks Februari te Amsterdam eene buitengewone ledenvergadering uit te schrijven, waar voorstellen gedaan zullen worden tot enkele niet ingrijpende, doch wenschelijk gebleken statutenwijzigingen en waar verder overeenkomstig de door de H.H. Haverkorn van Rijsewijk en Dr. C. Hofstede de Groot geuite wenschen, gelegenheid zal bestaan tot gedachtenwisseling over eenige onderwerpen van algemeen oudheidkundig belang.

Tot corresponderende leden van den Bond zijn door het bestuur benoemd de H.H.:

Prof. Dr. L. Bolk te Amsterdam.

A. A. van Rynbach, assistent bij de Rijksmonumenten-commissie, te Oegstgeest,

Dr. F. Xav. Smits, Rijksarchivaris te 's-Hertogenbosch,

Van Suchteren van de Haer, burgemeester te Hasselt,

P. D. de Vos te Zierikzee.

H.H. leden en corresponderende leden worden dringend verzocht om bij verandering van woonplaats of bij onjuiste opgave in de ledenlijst hiervan bericht te zenden aan den secretaris van den Bond, Mr. J. C. Overvoorde te Leiden.

Staatsbegrooting 1908.

Voor de monumentencommissie wordt *f*900 meer gevraagd om den architect-teekenaar bij het uitwerken zijner opmetingen te doen terzijde staan door een bouwkundig teekenaar.

De subsidiën ten behoeve van de Broerenkerk te Bolsward, het Gothische Huis te Kampen, de N. H. kerk te Medemblik, den toren te Soest en het huis Zoudenbalch te Utrecht zijn afgeloopen.

Tot voortzetting der reeds aangevangen en door de Kamers toegestane werken worden dezelfde bedragen gevraagd als voor 1907 werden toegestaan. Voor de *verplaatsing van het orgel der groote kerk te Zutphen* naar het middenschip bij den toren, welke verplaatsing gewenscht is voor het doorzicht in de kerk, is een bedrag van *f*4500 noodig. Aan het rijk, dat in de jaren 1902—1904 voor de inwendige restauratie telkens een bedrag van *f*2000 boven het gewone subsidie gaf, wordt nu gevraagd hiervan *f*2500 in eens bij te dragen.

Het artikel tot onderhoud enz. van Rijksmonumenten moet met *f*15000 worden verhoogd wegens noodzakelijke herstellingen van drie monumenten, die onder dezen post nog niet voorkwamen:

1°. Het gedeelte van de *voormalige Abdijkerk te Aduard* — een allermerkwaardigst overblijfsel van onze middeleeuwsche bouwkunst — dat aan de burgerlijke gemeente toebehoorde en aan het Rijk in eigendom is overgedragen.

2°. *Het Schotsche Courthuis (het »Lammetje») te Veere*, in het begin van 1907 door Jhr. Mr. V. de Stuers aan het Rijk ten geschenke gegeven, een juweel van gothische burgerlijke bouwkunst uit het laatst der 15^e eeuw.

3°. *Het gebouw van het kantongerecht te Hoorn*, waarvan de prachtige

geheel uit hardsteen opgetrokken voorgevel in desolaten toestand verkeert, doch welks herstelling het Departement van Justitie — waaronder het gebouw ressorteert — geen vrijheid vindt te zijnen laste te brengen.

Voor nieuwe subsidiën worden voorgedragen:

a. *De Toren der N. H. kerk te Doesburg.* De toestand van den toren, die onder de fraaiste kerktorens in Gelderland behoort, is slecht; die van de spits hoogst gevaarlijk. De totale kosten der herstelling zijn geraamd op f 53000. Allereerst zal de spits moeten worden vernieuwd, waarvan de kosten f 15000 zullen bedragen. Daar de gemeente daarvan de helft zal bekostigen, wordt dit jaar f 7500 gevraagd. De kosten der verdere herstelling zullen over 5 jaar verdeeld kunnen worden. Van de daarvoor noodige f 38000 stelt de gemeente f 2000 per jaar beschikbaar, terwijl het Rijk voor het resteerende bedrag zou moeten zorgen.

b. *Het Raadhuis te Graft*, een fraai staal van onzen nationalen renaissancebouw uit de eerste helft der 17e eeuw, wordt, wanneer niet spoedig tot voorziening in den staat van verval wordt overgegaan, met slooping bedreigd. De gemeente kan van de daartoe benoodigde f 12000 slechts f 3000 opbrengen. Gevraagd wordt een rijkssubsidie van f 9000, waartoe een termijn van f 3000 werd uitgetrokken.

c. *Toren »de Oldehoeve» te Leeuwarden.* De herstelling zal f 25000 kosten. De gemeente verklaarde zich bereid tot die herstelling over te gaan, als het Rijk de helft der kosten bijdraagt. Aangevraagd wordt dus een bedrag van f 4500 als eerste termijn van een totaal subsidie van f 12.500, te verdeelen over 3 jaren.

Voor het *Mauritshuis* wordt de post »Kosten van onderhoud enz.» met f 750 verhoogd, ook om daaruit te bestrijden de kosten voor verbetering der brandblusmiddelen, herstelling van schilderijen, het opplakken van photographieën enz.

Aan het reeds ten vorigen jare gedaan verzoek van den directeur van het *Rijksprentenkabinet te Amsterdam* om het personeel van dat kabinet met twee assistenten uit te breiden werd bij de begroting van 1907 slechts gedeeltelijk voldaan door op de aanstelling van één nieuwen assistent te rekenen. Thans wordt f 1200 gevraagd om nog een tweeden assistent aan te kunnen stellen.

Het bedrag, bestemd voor den dienst van het *Rijksmuseum*, is te gering. De prijzen der brandstoffen zijn belangrijk gestegen; de nieuwe uitbouw »Drucker» zal geldelijke lasten met zich brengen; de kappordijnen in de tentoonstellingszalen eischen dringend vernieuwing enz. Een verhooging van f 4000 blijkt noodzakelijk. De ventilatieinrichting van de bovenzalen van het Rijksmuseum laat, vooral 's zomers, veel te wenschen. Het tot verbetering daarvan aanbrengen van een kunstmatige door electriciteit gedreven ventilatie zal f 7500 moeten kosten. Daar echter wegens het in 1907 tot stand komen van de verbetering en uitbreiding der brandblusleiding voor 1908 f 8855 minder noodig zal zijn, behoeft het artikel »Kosten van onderhoud enz.» slechts te worden verhoogd met f 2645.

Onder het artikel »Uitgaven en subsidiën voor ondernemingen van Wetenschap en Kunst» wordt nieuw aangevraagd een subsidie in eens van f 1500 voor de uitgave van een werk »*Het Boerenhuis en zijne bewoners*» door J. H. Gallée. Het ligt in de bedoeling de uitgave, die ongeveer f 6000 zal kosten, op onbekrömpen wijze te doen plaats hebben en het werk op te luisteren met tal van afbeeldingen van typische kleederdrachten enz. en eraan toe te voegen een atlas, bevattende teekeningen en afbeeldingen van de grondvormen en de ontwikkeling van het boerenhuis in Nederland.

N. BEETS.

Uittreksel uit het Voorloopig Verslag over de Staatsbegrooting voor 1908.

Onderhoud en instandhouding van monumenten.

Art. 185 vermeldt, dat verscheiden leden met groote waardeering spraken van 's Ministers bereidwilligheid om de herstelling en instandhouding onzer monumenten te bevorderen.

Betooogd werd de noodzakelijkheid, dat er op worde gelet, dat door de belanghebbenden trouw de voorwaarden worden nageleefd, aan het toekennen van subsidies verbonden; in de eerste plaats, dat men niet overga tot de werkzaamheden der restauratie, voordat de plannen door den Minister zijn onderzocht en goedgekeurd en dat men bij de uitvoering zich aan die plannen houde; voorts dat een behoorlijk toezicht worde geoeffend op het beheer van de aan de werken bestede gelden, hetgeen blijken moet uit de door belanghebbenden over te leggen rekening en verantwoording.

Voorts werd nog gewezen op twee zaken: In de eerste plaats achtte men het zeer noodig, dat de Minister de aandacht van gemeente- en kerkbesturen opnieuw vestige op het groote gevaar, dat de monumenten bedreigt ten gevolge van onvoorzichtigheid en zorgeloosheid der werklieden. Daarbij werd gewezen op den brand van het academiegebouw te Groningen en op den brand in den toren der cathedraal in 's Hertogenbosch.

Een scherp toezicht en strenge veiligheidsmaatregelen werden noodzakelijk geoordeeld.

In de tweede plaats werden wenschelijk geacht maatregelen, om te zorgen dat de burgemeesters zich houden aan de herhaaldelijk van Regeeringswege tot hen gerichte aanschrijving, tijdig kennis te geven van alle werkzaamheden, welke aan oude gebouwen staan uitgevoerd te worden.

Gevraagd werd, hoe het staat met de herstelling van den toren en de kerk te Rheden.

Rijksmonumenten.

Art. 186 begint met de vermelding, dat aan Jhr. Mr. V. de Stuers hulde werd gebracht voor het nieuwe blijk van zijne warme belangstelling in onze oude nationale architectuur, gegeven door het schenken aan het

Rijk van een zoo merkwaardig gebouw als het Schotsche Courthuis («Het Lammetje») te Veere.

De mededeeling in de Memorie van Toelichting omtrent de herstelling van den voorgevel van het kantongerecht te Hoorn, gaf sommigen leden aanleiding tot de opmerking, dat wel dient te worden onderscheiden tusschen het aanbrengen van herstellingen aan een oud gebouw en het oprichten van een nieuw gebouw naar het model van het oude.

Naar aanleiding van het niet noemen der kosten van de herstelling merkte men, tegen de aanmerkingen van enkele leden, op, dat, wat de kosten ook mogen zijn, het onverantwoordelijk zou zijn, een zoo buitengewoon fraai monument als het oude gebouw van Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier te laten verloren gaan.

Bij art. 187, *Nieuwe subsidiën voor herstellingen*, werd bij verscheidene leden bezwaar geopperd tegen het plan, dat het rijk de helft van het totaal van f 25.000 der kosten van herstelling van »de Oldehove» te Leeuwarden zou bijdragen. Zij vonden den toren meer oud dan uit artistiek oogpunt belangrijk, en vonden 't voorstel bovendien onbillijk tegenover de gemeente Groningen, aan welke indertijd voor de herstelling van den in elk geval veel fraaiere toren der Martinikerk een Rijksbijdrage werd geweigerd.

Andere leden steunden het regeeringsvoorstel krachtig, omdat »de Oldehove» uit kunsthistorisch oogpunt het belangrijkste monument van Friesland is.

Opnieuw werd de aandacht gevestigd op verschillende monumenten, waarvoor reeds sinds vele jaren hulp is gevraagd.

In het bijzonder werden genoemd: de Nederduitsch Hervormde kerken te Geertruidenberg, Maastricht en Vlissingen, de Roomsch-Katholieke kerk te Hoensbroek, de toren te Sprang en het raadhuis te 's Heerenberg.

W. M.

Collectie-Six.

Het *Voorloopig Verslag der Verhooring en wijziging van hoofdstuk V der Staatsbegroeting voor het dienstjaar 1907* (stuk n°. 68 van de zitting 1907—08) geeft onder art. 200 een overzicht der »breedvoerige gedachtenwisseling», welke het voorstel tot aankoop van 39 schilderijen uit de collectie-Six in de afdelingen der Tweede Kamer heeft tengevolge gehad.

Wij nemen het in zijn geheel over.

Art. 200. Het voorstel tot aankoop van 39 schilderijen uit de collectie-Six gaf aanleiding tot eene breedvoerige gedachtenwisseling.

Sommige leden hadden dit voorstel met groote ingenomenheid ontvangen en brachten hulde aan den minister, die de hem geboden gelegenheid om het behoud dezer kunstschaten voor ons land te verzekeren, niet heeft laten voorbijgaan, alsmede aan de Vereeniging »Rembrandt», die

door een zeer belangrijke gift daartoe de behulpzame hand heeft geboden.

Wat dit laatste betreft vond het gesprokene alom weerklink; maar bij de hulde, aan den Minister gebracht, verklaarden vele leden zich niet zonder voorbehoud te kunnen aansluiten.

In de eerste plaats waren er enkele leden, die niet konden goedkeuren, dat, terwijl zoovele praktische behoeften, welke den oeconomischen toestand van ons volk konden verbeteren, onbevredigd blijven, omdat daarvoor geen geld heet beschikbaar te zijn, thans meer dan een half millioen zou worden uitgegeven voor den aankoop van eenige schilderijen, een weelde-uitgaaf ten behoeve van museumbezoekers.

Van verschillende zijden werd hiertegen opgemerkt, dat het tentoonstellen van schilderstukken uit onze gouden eeuw krachtig de ontwikkeling bevordert van den kunstzin van het Nederlandsche volk en tevens bijdraagt tot veredeling van onze hedendaagsche schildersschool, welke, hoe verdienstelijk zij ook reeds moge zijn, toch niet anders dan winnen kan door de studie van de kunstjuweelen van ons roemrijk voorgelacht.

Maar ook onder de leden, die in het tentoonstellen van kunstschaten een gewichtig volksbelang zagen, waren er verscheidene, die het niet zonder bedenking achtten het aanbod der erfgenamen van wijlen Jhr. Six van Vromade te aanvaarden.

Sommigen hunner meenden te moeten betwisten, dat, zooals in de Memorie van Toelichting staat geschreven, onze nationale waardigheid niet toelaat, dat »het melkmeisje» van den Delftschen Vermeer ons land verlaat. Mocht dit al waar zijn voor het geval wij geen andere stukken van dezen meester hadden, welke met deze schilderij op eene lijn konden staan, nu het Mauritshuis het kostelijk »gezicht op Delft» herbergt, kon men niet inzien, waarom onze nationale waardigheid er mede zou gemoeid zijn, wanneer het buitenland zich van »het melkmeisje» meester maakte. Integendeel, het kwam dezen leden voor, dat de vereering van onze oude Hollandsche schildersschool niet anders dan toenemen kan, wanneer hare werken over de geheele wereld verbreid worden. In elk geval scheen het hun niet wel te verantwoorden, een bedrag van f 551400 uit te geven ter bevrediging van wat zij moeilijk anders konden noemen dan nationale ijdelheid. Voor een dergelijk bedrag zou waarschijnlijk veel meer nut voor onze nationale kunst kunnen worden gesticht dan zal geschieden door den aankoop van deze 39 schilderijen, over welker waarde de meeningen der kunstkenner merkelyk uiteenloopen.

Deze laatste overweging deed zich ook gelden bij verscheidene leden, die het met de Regeering in hooge mate zouden betreuren indien »het melkmeisje» in handen van den vreemdeling kwam te vallen. Onder de aangeboden schilderstukken mogen er, zooals de Memorie van Toelichting zegt, behalve de Vermeer, verschillende zijn van Europeesche vermaardheid, het was toch niet te ontkennen, dat ons land van de meesters, van wie die schilderijen afkomstig zijn, betere stukken bezit dan juist deze. Bij den

aankoop van dit geheele gedeelte der collectie-Six kon dus, meende men, moeilijk van een nationaal belang worden gesproken. De leden hier aan het woord zouden daarom gaarne hebben gezien, dat de Regeering had getracht met den tak der familie Six, die zich van zijn aandeel in de collectie wil ontdoen, tot overeenstemming te komen over den aankoop van »het melkmeisje'' alleen. Zij gaven in overweging hiertoe alsnog de noodige stappen te doen.

De verklaring van de Regeering, dat de waarde van de aan te koopen stukken het daarvoor te besteden bedrag verre overtreft, had aan verscheidene leden niet de overtuiging geschonken dat het financieele offer, dat van het Rijk gevraagd wordt, niet te hoog is. Zij zouden gaarne de berekening zien overlegd, welke aan deze meening der Regeering ten grondslag ligt. De gevraagde som kwam hun zeer hoog voor en zij meenden er aan te moeten herinneren, dat een objectieve maatstaf voor de waardebepaling van een schilderstuk, vooral wanneer het stukken van zekere vermaardheid geldt, niet is aan te geven; ook, en vooral, bij de waardeering van de oude schilderkunst is de mode een krachtige factor. Het feit, dat, zooals men had vernomen, de tegenwoordige eigenaars »het melkmeisje'' niet aan het Rijk wilden verkoopen, tenzij het Rijk tevens de overige stukken overnam, bewees, meende men, niet onduidelijk, dat ook zij zich wel bewust zijn, dat die overige stukken, wanneer zij alleen in publieke veiling kwamen, veel minder zouden opbrengen dan wanneer tegelijkertijd »het melkmeisje'' onder den hamer kwam.

Eenige leden, die wel begrepen, dat stappen om »het melkmeisje'' alleen te bemachtigen vruchteloos zouden zijn, vroegen of niet mogelijk zou zijn, dat de rollen werden omgekeerd en dat de Vereeniging »Rembrandt'' de collectie voor de door de eigenaren gevraagde som aankocht, met subsidie van het Rijk. De vereeniging zou dan de stukken van den tweeden rang weder van de hand kunnen zetten. De opbrengst daarvan zou dan hetzij in mindering kunnen komen van den door het Rijk te betalen prijs, hetzij kunnen worden aangewend voor den eventueelen aankoop van andere stukken, welke voor 's Rijks museum eene werkelijke aanwinst zouden zijn.

Bij andere leden ontmoette dit denkbeeld bestrijding. Dat de Vereeniging »Rembrandt'' zich tot een dergelijke transactie zou leenen, achtten zij zeer weinig waarschijnlijk. Die zou trouwens niet noodig zijn, want, als er verkocht moest worden, zou er geen enkele reden zijn, waarom het Rijk dit niet zelf zou doen. Maar veel beter dan de bedoelde schilderijen te verkoopen achten zij het, die aan andere musea in ons land in bruikleen af te staan.

Dit laatste denkbeeld vond bij vele leden bijval. Ook onder degenen, die tegen het voorstel der Regeering overwegende bezwaren hadden, waren er, die over die bezwaren zouden willen heenstappen, indien zoowel de stukken uit de thans te koop geboden collectie, welke niet in het Rijks-

museum passen, als diegene, welke met andere en betere van denzelfden meester in dat museum hangen en daaruit dus zouden kunnen worden gemist, in bruikleen aan andere musea werden gegeven. Op die wijze toch zouden verscheidene verzamelingen van den tegenwoordigen aankoop profijt trekken en zou dientengevolge een veel talrijker publiek van de voortbrengselen onzer oude schilderkunst genieten, terwijl tevens het Rijksmuseum zou worden ontlast van een aantal stukken, welke daarin niet worden vereischt.

In antwoord op de bezwaren over den prijs, werd door sommige leden opgemerkt, dat de ervaren kunstkenner de bedongen som volstrekt niet te hoog achten. Wel is door een enkele beweerd, dat de marktwaarde lager zou zijn, doch tegelijkertijd moest worden erkend, dat in eene openbare veiling het zeer wel mogelijk zou zijn, dat de gevraagde som zou worden bereikt of zelfs overtroffen. Eene schilderij als »het melkmeisje» ontsnapt bovendien aan elke schatting; de prijs hangt af van wat een schatrijke kunstminnaar er voor geven wil. Maar wel behoorde men te bedenken, dat de prijzen, voor stukken van onze groote meesters besteed, voortdurend en met merkbare snelheid stijgen, hetgeen zich laat verklaren en door de algemeen toenemende ontwikkeling van den kunstzin, en door den toenemenden rijkdom, en eindelijk door de omstandigheid, dat voortdurend schilderijen door de steeds talrijker geworden musea worden verworven, zoodat het aantal stukken, dat nog ter markt komt, merkbaar inkrimpt. Als gevolg van deze omstandigheid meende men veilig te mogen verzekeren, dat, zelfs al zou de thans te betalen som de tegenwoordige waarde van de stukken te boven gaan, binnen weinige jaren niemand daaraan meer die waarde zou ontzeggen. De aankoop zou daarom kunnen worden beschouwd als een zeer solide geldbelegging, te meer solide omdat de vrijgevigheid van de Vereeniging »Rembrandt» ten gevolge heeft, dat het Rijk nog geen schade zou hebben, al zou blijken — wat door geen deskundige is beweerd — dat de aankoopsom wel f 200.000 te hoog was.

Het denkbeeld, alleen het meesterstuk van Vermeer aan te koopen, scheen den leden hier aan het woord zeer weinig aanbevelenswaardig. indien althans, zooals te verwachten scheen, de eigenaren naar onderhandschen verkoop van dit stuk alleen geen ooren hadden. Het stuk zou dan in publieke veiling moeten worden aangekocht, voor zoover ten minste de gelegenheid daartoe niet mocht worden afgesneden doordien misschien al andere liefhebbers aan de eigenaren een zoo aannemelijk bod deden, dat van een publieke veiling werd afgezien. Kwam het tot eene veiling, dan zou de wetenschap, dat de Nederlandsche Staat tot de gadingmakende behoorde, vermoedelijk wel ten gevolge hebben, dat de prijs nog aanzienlijk werd opgedreven, daargelaten nog dat de veilingskosten dan ook nog op den prijs zouden worden gelegd.

Met nadruk kwamen deze leden ook op tegen de meening, dat met het aannemen van het voorstel onze nationale waardigheid niet zou zijn

gemoed. Zij achtten het krenkend voor het nationaal gevoel, indien aan Nederland zou kunnen worden verweten, dat het voor het behoud der kunstschaten, welke de zuiverste roem van ons volk uitmaken, minder had over gehad dan eene willekeurige vreemdeling. Wanneer men het door de Regeering aangevraagde crediet vergeleek met de sommen, door andere landen besteed voor den aankoop van enkele kunstwerken, dan scheen het toch wel niet twijfelachtig, dat het onverantwoordelijk ware dat crediet niet toe te staan, en dit te meer nu 's lands geldmiddelen in gunstiger omstandigheden verkeerden dan sedert jaren het geval was."

Nederlandsche Musea.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. — Aanwinsten.

Bij uiterste wilsbeschikking van Jhr. J. H. E. F. de Stuers kwamen in onze verzameling eenige beeldhouwwerken, waarvan er twee een langgevoelde leemte aanvullen en dus in het bijzonder de aandacht verdienen. Ik bedoel een hoog-relief in albast, voorstellende den heiligen Augustinus in zittende houding (85 cM. hoog en 45 cM. breed) en een, insgelijks in hoog-relief, uitgesneden figuur, in lindenhout, van den aartsengel Michaël (hoog 1.24 M.). beide dagteekenend uit het eerste kwartaal der 16de eeuw. Op één uitzondering na (n°. 31 van den catalogus van beeldhouwwerken) behoorden de in het Nederlandsch Museum zich bevindende Deutsche beeldhouwwerken tot de Rijnsche school. De kunst uit die school heeft, in vergelijking althans met de Zuid-Deutsche school, iets schraals. In de aan de Vlaamsche school ontleende draperie wordt de gebroken plooi overdreven en nog eens bijzonder geknakt; de koppen hebben meestal iets spichtigs, de gelaatsuitdrukking iets verwrongens. De werken uit Zuid-Duitschland daarentegen vertoonen wel dezelfde kleine gebroken plooiën, maar de draperie is toch ruimer en heeft meer zwier, terwijl de gezichten eene ronding hebben waarin de breedte, goed bestudeerde trekken, bij alle Deutsche gemoedelijkheid, toch niet zonder deftigheid zijn. In Franken, in Beijeren heeft in dien tijd de invloed der Italiaansche Renaissance zich nagenoeg niet laten gevoelen; wat de kunstenaar van de natuur tegenover hem te weten is gekomen, heeft hij uit zichzelf of van eigen rasgenooten geleerd. Hij zag die natuur innig burgerlijk aan. Zoo maakte hij van de majesteit der heiligheid iets kinderlijk ontzagwekkends dat niet tot grootheid kwam. De twee nieuw verkregen beelden, en hierin ligt hun belang voor onze verzameling, laten ons dit alles gevoelen. De Augustinus zou, zonder den straffen blik der wijd opengespalkte oogen, een goedmoedig priester zijn en de Michaël ontleent uitsluitend aan den vorstelijken zwier van zijn mantel en aan het gebaar van het opgeheven

zwaard het schrikwekkende van zijn karakter. Al staat de artist niet meer geheel vreemd tegenover de anatomie van het lichaam, al valt bij den Michael reeds een tot handelen synthetisch samenwerken van alle ledematen waar te nemen, toch staan wij bij den eersten blik welken wij op de kunst bezuiden de Alpen werpen, of in het Frankrijk van die dagen, verbaasd over de achterlijkheid van de Duitsche meesters en moeten wij tot de overtuiging komen, dat zij sedert het midden der 15de eeuw slechts weinig vorderingen maakten. Inderdaad, hier scheen wel een krachtige inwerking der Italiaansche kunst noodig te zijn.

Komen wij, na deze twee Duitsche beeldhouwwerken bezichtigd te hebben, voor een nieuw aangekochte bronzen groep te staan uit een Italiaansche werkplaats van die tijden, dan zoude men denken ongeveer een eeuw verder te zijn. Toch is hier slechts een verschil van een tien of vijftien jaren te denken. Ik bedoel een *à cire perdue* gegoten bronzen groep (hoog 28 cM.), voorstellende Pegasus, ontspringende uit het bloed van de verslagene Medusa; de Medusa-figuur dienende als voetstuk en als stut voor het steigerende, opwaarts vliegende ros. Het breede, schetsmatige modelc, het in beeld brengen eener zoo phantastische gedachte hebben mij er eerst toe gebracht aan den paarden-bestudeerenden fantast Andrea Briosco (gen. Riccio) als maker van dit kunstwerk te denken; eenige gedeelten, bijv. den kop, vond ik eender behandeld op een klein relief (stallende paarden) in het Dogenpaleis te Venetië. Bij nader onderzoek echter, in het bijzonder na het beschouwen van het bekende ruitersbeeldje in de verzameling George Salting, te Londen, komt men tot de overtuiging, dat Riccio veel minder in de anatomie van het paard is doorgedrongen dan onze meester het moet geweest zijn. Riccio's naam kan dus niet genoemd worden.

Wij zien, dat de typen der paarden welke wij in het quattrocento aantreffen, vrijwel alle teruggaan, hetzij op de paarden aan de San Marco te Venetië, hetzij op het ruitersbeeld van Marcus Aurelius, te Rome. Donatello voor zijn Gattamelata, te Padua, Verrocchio voor zijn Colleone, te Venetië, mengen met eigen natuurstudie beide typen dooreen, Bertholdo, van allen zeker de meest spontane paardenkenner, kijkt nu eens naar het eene type dan weder naar het andere. Filarete en Sperandio, voor zoover wij na kunnen gaan, baseeren zich onmiddellijk op de paarden der San Marco. Maar degen die, naar zijn teekeningen te oordeelen, het diepst in de kennis der anatomie en der bewegingen van het paard doordrong, was de onvermoeide natuurvorscher Leonardo da Vinci en de antieke voorbeelden welke hem het liefst schijnen te zijn geweest, zijn de groote marmeren paarden der Dioscuren van den Monte Cavallo te Rome. Zeer gedetailleerde teekeningen naar deze kolossen zijn van zijn hand voor ons bewaard gebleven, teekeningen welke als studies gediend hebben voor zijn ruitersstandbeeld ter eere van Francesco Sforza, te Milaan, beeld dat nooit uitgevoerd is en waarvan het model verwoest werd.

Wanneer wij nu nagaan welk prototype in ons bronzen paard is terug te vinden, dan komen wij, met uitsluiting der andere, ook op een der paarden van Monte Cavallo en dan valt er een onmiskenbaar verband op te merken tusschen de spierbehandeling op de teekeningen van Leonardo en het brons van het Rijksmuseum. En overweegt men dan nog, dat Leonardo, zooals uit de vele bewaard gebleven schetsteekeningen blijkt, steeds zoekende is geweest hoe hij zijn opspringend ros zou kunnen laten stutten door eene menschelijke figuur, dan bemerkt men, dat den maker van ons brons eene zelfde gedachte voorschemerde, toen hij het lijk der verslagene Medusa aanbracht als steun voor den Pegasus.

Ik wil hier volstrekt geen toeschrijving wagen; waar tot dusver geen enkel beeldhouwwerk van Leonardo da Vinci bekend is, ontbreekt elk zeker punt van aanknooping, maar, dat ons brons in zijne omgeving en uit eene, op zijn minst genomen, door hem geïnspireerde gedachte moet ontstaan zijn, kan moeilijk betwijfeld worden. Modelé en bronsbehandeling, welke nog niet de verfijnde tradities der latere 16de eeuw verraden, werken mede de groep in de eerste 25 jaren van de eeuw te plaatsen.

Dit wat betreft de drie merkwaardigste aanwinsten der afdeeling beeldhouwwerken. Thans de afdeeling meubelen.

Bij het samenstellen van den catalogus der meubelen waren eenige leemten voor den dag gekomen. In de eerste plaats werd getracht ontbrekende typen van oude Hollandsche meubelen te verkrijgen. Zoo werden aangekocht een tafelkastje, van eiken-, palissander- en ebbenhout, met twee deuren, op onderstel met geslingerde pooten, uit het midden der 17de eeuw en een eikenhouten kastje met twee deurtjes, bestaande uit gladde paneelen, gevat in eenvoudig geprofileerde lijsten met toog, uit de eerste helft der 17de eeuw. Maar bij het opmeten en aandachtig beschouwen der 18de eeuwse Hollandsche meubelen was tevens opgevallen, dat de goede smaak, de zin voor weloverwogen verhoudingen, welke van ons 17de eeuwsch meubel een behagelijk ding hadden gemaakt, dat de vergelijking met het buitenlandsche fabrikaat kon doorstaan, in de 18de eeuw zeer was gedaald. Daarbij kwam, dat van verschillende zijden, met het oog op de hedendaagsche meubelmakerij, ons naar behoorlijke Fransche modellen in den stijl van Lodewijk XV en Lodewijk XVI gevraagd was. Een en ander bracht mij er toe aan onze verzameling in dien zin eene nieuwe uitbreiding te geven. Met behulp mijner Fransche collega's gelukte het mij eene kleine verzameling fauteuils en stoelen bijeen te brengen, welke althans de voornaamste typen te zien geeft. Rijk gesneden meubelen, zooals die in het Louvre of in het museum der »arts décoratifs" te Parijs tentoongesteld zijn, zal men daaronder niet vinden. Een toeval kan eens zoo'n voorwerp op de markt brengen, de tijd dat zulke zaken, zelfs bij de grootste handelaren, te koop waren, is reeds lang voorbij. Maar buitendien begrijpe men, dat de verdiensten van een meubel volstrekt niet alleen bestaan in het rijke snijwerk. De beroemde chaise-longue van Marie

Antoinette in de verzameling Camondo, te Parijs, vertoont maar heel weinig versiering. De verdiensten moeten hier uitsluitend gezocht worden in het onberispelijk harmonieuze samenspel der zacht golvende lijnen.

Aan het einde van de regeering van Lodewijk XIV had men reeds de behoefte gevoeld de gestrengheid, het zware der vormen te verlichten. De rechte pooten van stoelen en kabinetten krijgen een lichte s-vormige buiging, welke de kunst onder het Regentschap nog zal accentueeren. De zitting-regels der stoelen, de pooten krijgen zwenkingen, welke het aantrekkelijke van het meubel moeten uitmaken en waarbij, meer dan vroeger, aan den persoonlijken smaak van den maker eischen worden gesteld. Dit persoonlijke element komt onder de regeering van Lodewijk XV hoe langer hoe meer op den voorgrond. Bij zijn constructie maakt de meubelmaker zich geheel vrij van architectonische motieven; door deze, zijne vrijheid, gaat hij feitelijk boven het architectonische uit. Een fauteuil uit den tijd van Lodewijk XV past zich volmaakt aan tot de menselijke vormen, is dan ook voor een bepaald mensch gemaakt en krijgt in zijn buikigheid, in zijn verhouding van rug- en armleuning, in het min of meer uitstaan der pootjes een eigen karakter dat noch vroeger, noch later ooit in een meubel te vinden is. In zoover zou men kunnen zeggen, dat de stoelenmakerskunst haar hoogtepunt bereikt heeft.

Wanneer men met aandacht de »bergère'', thans in het Nederlandsch Museum tentoongesteld, beschouwt, zal men zich hiervan kunnen doordringen. Bij allen ornamentalen eenvoud, bij alle soberheid van profiel spreekt uit dat meubel een buitengewone verfijning van zeden, welke men zich moet denken, om ook het hooge intellectuele peil van die tijden, waaruit een nieuwe toekomst stond geboren te worden, te begrijpen. Niet minder voortreffelijk in zijn gevoelde vormen is een kleine fauteuil, met origineele leder-bekleding van den meubelmaker Lavisé, die het dan ook de moeite waard achtte zijn meubel te teekenen.

Meer vrijheid dan in deze Louis XV-meubelen kon de kunstenaar, als meubelmaker, zich moeilijk veroorloven. Het was dan ook te verwachten, dat op die uitingen onmiddellijk een periode zou volgen, waarin, als terugslag, de rechte lijn, het architectonische motief zich lieten gelden, en wel zóó sterk als dat sedert een paar honderd jaar, men kan zeggen sedert de gothiek, niet het geval was geweest. Het is daarbij merkwaardig te zien, hoe in denzelfden kunstenaar de omslag plaats greep, hoe hij van den eenen stijl in den ander kon overgaan. Van denzelfden Lavisé, dien ik boven noemde (het is mij ten minste niet bekend dat er meerdere meubelmakers van dien naam geweest zijn) bezitten wij ook een lagen fauteuil, een hoogst elegant voorbeeld van Lodewijk XVI-stijl, waar de kolonet, het akantusblad en de eierlijst toepassing vinden.

Beschrijvingen zonder afbeeldingen van al de aangekochte zetels te geven, zou hier de moeite niet loonen. Het zij gezegd, dat een vijftal typen uit het tijdperk van Lodewijk XV en een canapé met een achttal

fauteuils en stoelen uit den tijd van Lodewijk XVI reeds een vrij goed begrip geven van de Fransche zetels uit den bloeitijd der 18e eeuw. Tot dusver is de tafel nog slechts door twee exemplaren vertegenwoordigd: een klein Lodewijk XV gemarquetteerd dames schrijftafeltje, met een laadje voor berging van papier en inkt en voorzien van een op- en neer beweegbaar vuurschermpje, en een, bij alle soberheid van versiering, toch zeer fraaie half cirkelvormige penanttafel van mahonie- en citroenhout, afgezet met buitengewoon fijn geciseleerde, verguld bronzen lijstjes, een meubel dat, hoewel niet geteekend, ongetwijfeld van een allereersten maker afkomstig is.

A. PRT.

De Nachtwachtzaal.

Zaterdag is in het Rijks-Museum een bijeenkomst geweest van de zogenaamd kleine Nachtwacht-commissie, bestaande uit de heeren: Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Prof jhr. dr. J. Six, dr. Jan Veth, G. H. Breitner, C. G. 't Hooft en N. Bastert. Deze commissie was gedelegeerd uit de groote Nachtwacht-commissie met de bijzondere opdracht om den bouwmeester van advies te dienen bij de inrichting van de zalen in den uitbouw.

Bij de bespreking werd ernstige critiek gevoerd, niet op den bouw en nog minder op de verlichting van de schilderij, welke laatste de commissie als zeer geslaagd beschouwde, maar wel tegen de tegenwoordige inrichting der localiteiten.

Naar het eenstemmig oordeel der commissieleden was die inrichting niet op de hoogte van de waardigheid der bestemming. Elk der leden drong op zijn beurt op positieve verbetering aan. In verband hiermee zullen waarschijnlijk voorstellen aan de groote commissie worden voorgelegd.

De bijeenkomst werd bijgewoond door den heer Jos. Th. J. Cuypers, als plaatsvervanger van zijn vader, den architect der Rijksmuseumgebouwen, dr. Cuypers.

De Bouwwereld, 25 Oct. 1907.

Museum te Nijmegen.

De gemeenteraad heeft aangenomen het voorstel van burgemeester en wethouders om voor het gemeente-museum aan te koopen (voor f 600, den gevraagden prijs) de inrichting van de z.g. Canisiuskamer in een perceel aan de Broerstraat.

Onder de aangekochte voorwerpen zijn een geschilderd houten plafond, schoorsteenschouw met ijzeren plaat, 2 koperen lusters, 2 engelbeeldjes en een geschilderd schoorsteenstuk.

Die voorwerpen hebben voor Nijmegen een bijzondere waarde, niet alleen om de voorwerpen zelf (welke dagteekenen van $\pm$ 1700), maar ook omdat ze afkomstig zijn uit het huis, waarin volgens de overlevering en de betrouwbaarste gegevens de Z. Petrus Canisius geboren is.

N. R. Ct., 27 Oct. 1907. II. A.

Monumenten.

Aanteekeningen over Goeree en Overflakkee.

Bij de korte beschrijving der Zuid-Hollandsche eilanden in dit Bulletin moest ik het eiland Goeree en Overflakkee voorloopig buiten bespreking laten. Aan de daarbij gegeven belofte om daaraan later enkele bladzijden te wijden, voldoe ik thans, waarbij het meer beperkt zijn der stof mij vrijheid geeft tot eene eenigszins uitvoeriger bespreking, waarbij echter op den voorgrond staat een slechts even aantoesen van het belangrijkste, zonder in verdere details te treden ¹⁾.

De reeks van eilandjes en platen, die later Overflakkee vormden, zijn deels reeds vroeg bewoond geweest, doch werden eerst in de 15e en 16e eeuw voor goed bedijkt, zoodat ook de oudste monumenten hier niet verder teruggaan dan tot de 15e eeuw. Slechts Ouddorp en Goeree, eerst laat met Overflakkee verbonden, hebben ouder brieven en vertoonen ook in menig opzicht een afwijkend type. Goeree is als stad aangelegd. Het wordt reeds in 1065 vermeld, verkreeg stadrecht vóór 1312 en marktrecht in 1339 en werd in 1428 ommuurd. De hoofdbeouwing is langs de sierlijk beplante havenkom, met enkele recht hierop aanlopende straatjes. Het stadje, dat tot 1609 onder de Hollandsche steden beschreven werd, was reeds in het laatst van de 15e eeuw in verval geraakt door het verzanden van de haven en is steeds meer afgedaald tot een plattelandsdorp. Sinds in Juni van dit jaar de Hoofdpoort, de laatste herinnering aan het vroegere stadsbestaan, vrijwel onnoodig is weggebroken, getuigt nog slechts de in 1895 zoo deerlijk verminkte kerktoren van eene vroegere glorie. Het lieflijke Ouddorp, dat door zijn prachtige omgeving het lustoord van het eiland mag heeten, moet nog ouder zijn dan Goeree, daar deze laatste plaats tot 1450 kerkelijk onder Ouddorp ressorteerde. Het is echter door Goeree overvleugeld en heeft nooit naar een stadstype gestreefd. Het vertoont in aanleg geheel den rondom bebouwd kerkbrink met enkele straalsgewijs hierop uitlopende aanbouwen.

Een geheel ander type vertoonen de dorpen in Overflakkee. Zij zijn langs den dijk gebouwd met een aan beide zijden bebouwde dijkstraat en een recht hierop uitmondende vrij breede Voorstraat, aan het einde waarvan de oude dorpskerk is gebouwd. In de grootere plaatsen is de kerk met het kerkhof door een sloot en deze weder door een bebouwde gracht omgeven, die algemeen »de Ring'' wordt genaamd. In Sommelsdijk is later

¹⁾ Voor de lokale geschiedenis zie men: J. v. d. Waal en F. O. Vervoorn, Beschrijving van Goeree en Overflakkee, 2de druk 1896 en het grootendeels hierin verwerkte boek van B. Boers uit 1843.

achter den Ring een »Dubbelde Ring'' gebouwd en hier, zoowel als in Middelharnis en Oude Tonge, is evenwijdig aan de Voorstraat bijgebouwd. Zelfs in het eerst in 1765 bedijkte en in 1782 bebouwde Stellendam is deze dorpsvorm gevolgd; alleen het kleine Herkingen heeft een afwijkend type met bebouwd dijk en hieraan gelegen kerk; de aanbouw langs de haven vervangt hier de Voorstraat.

Op het gebied der kerkelijke bouwkunst zijn als niet onbelangrijk te vermelden de kerken te Ouddorp, met nog een tufsteen koor uit 1348, te Goeree met den ouden toren en een fragment van den kerkbouw uit 1453, Middelharnis vóór 1467, Sommeldijk 1464—1499, Dirksland c. 1483, Oude Tonge eind 15e eeuw, Nieuwe Tonge begin 16e en Stad aan 't Haringvliet uit het begin der 16e eeuw en in 1898 grootendeels verbrand, doch op de oude muren herbouwd. Den Bommel heeft een aardig 8-kant kerkje van 1647 en Ooltgensplaat een alleen om het meubilair te noemen, grootendeels modern gebouw. De torens op het eiland zijn thans alle zonder spits; alleen Dirksland heeft nog een achtkant spitsje bewaard. Van het klooster te Melissant zijn in de school nog een deel van de oude muren aan te wijzen.

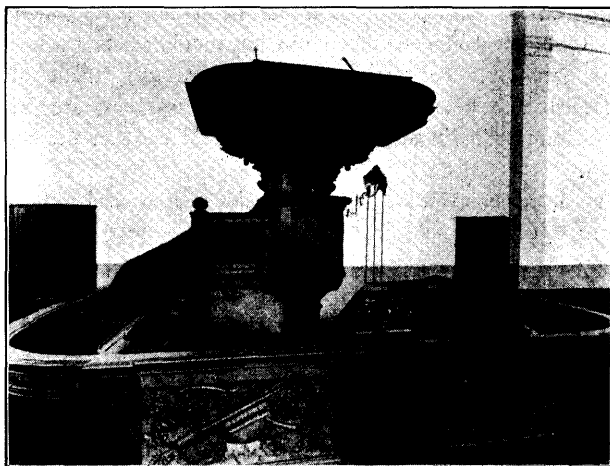
Te Ouddorp is de toren van de kerk gescheiden. Een deel van het schip is reeds in 1490 door Jonker Frans verwoest en de rest onderging verschillende wijzingen; alleen het tufsteen koor bleef nog behouden van den ouderen bouw van 1348. De toren dateert van 1508 en verloor in 1857 zijn spits. In den toren is, gelijk bij de meeste oude torens op het eiland, een gevangenhok. De oude gewelfschilderingen in de kerk zijn in 1743 verdwenen.

Van de Goereesche kerk uit 1453, die na den brand der oudere Sinte Catharinakerk tot parochiekerk werd verheven, is sinds 1708 nog slechts een gedeelte van de muren bewaard gebleven. In een ernaast gelegen gebouw, dat thans als bergplaats dienst doet, doch dat blijkens de blind-traceering eerst tot de kerk behoorde, vindt men in den Noordmuur en in den Oostmuur zoogenaamde Schalltöpfe aangebracht. Ook hier staat de toren geheel los van de kerk en werd reeds in 1490 een gedeelte van het aan den toren sluitend schip verwoest. De toren (1456—1512) was rijk versierd met zandsteen bogen en nissen en pinakels aan de steunbeeren, doch bij een slecht geleide verbouwing in 1894 werden deze versieringen moedwillig vernietigd. Slechts aan het ingrijpen van het Rijk is het te danken, dat althans de oostzijde van dien toren voor dergelijk vandenwerk werd bespaard.

Van de reeds vóór 1467 gebouwde kerk van Middelharnis zijn schip, transept en koor na den brand van 1904 op de oude muren herbouwd. Bij dezen brand werd van het meubilair slechts een leuning van den preekstoel, uit 1794, en wat koperwerk gered. In den volgens de overlevering naar dien van het Sint Michaelsklooster te Antwerpen gebouwd toren is een kruisgewelf.

Ook de kerk te Sommelsdijk, tusschen 1464 en 1499 gebouwd, bleef niet voor brand gespaard. Zij is in 1632 en 1799 gedeeltelijk afgebrand, waarbij ook het bekende monument van François van Aerssen werd verwoest. Het is een kruiskerk, waarvan het koor niet is herbouwd. Een Lod. XVI portaal met goede lantaarnijzers is aan de Noordzijde bijgebouwd. De tegenwoordige toren werd in de jaren 1632—1635 naar dien van Middelharnis gebouwd.

Dirksland behield nog vrij ongewijzigd kerk en toren, waarvan de laatste, blijkens een opschrift, in 1483 werd gebouwd. De kerk heeft een schip met zijbeuken, en een hiertegen aansluitend smaller koor, dat gesloten wordt door een halven tienhoek. Deze wijze van koorsluiting is op het eiland bij

Preekstoel en doophek in de N. H. Kerk te Ooltgensplaat.

de oude kerken algemeen regel. In den toren is een kruisgewelf rustende op versierde draagstenen met figuren en tegen het schip is aan de Noordzijde een Lod. XV portaal aangebouwd. De kerk te Oude Tonge, uit het eind der 15de eeuw, heeft een koor en een schip met slechts één breeden

noorder zijbeuk op gelijke hoogte met het schip en in het oosten recht gesloten, en een aangebouwd zuider portaal van 1742. De toren is in 1898 opgelapt, waarbij men de oude roode steen met geele baksteen heeft bijgewerkt. De uit het begin der 16de eeuw dateerende kerk te Nieuwe Tonge is in 1831 en 1832 inwendig vernieuwd; slechts één oude balkneut met druifversiering bleef hierbij behouden. Het is een schip zonder zijbeuken, met transept en met een koor, dat na den brand van 1723 boven door een recht plafond is afgedekt. De kerk heeft een doopkapel aan de zuidzijde, waarvan de toegang tot de kerk thans is dichtgemetseld en een portaal van 1777 aan de Noordzijde. In den zuidermuur van het koor vindt men nog een thans door zandsteenplaten gedichte piscina. In den toren is een steenen stergewelf. De Lod. XV kerkpoort is afkomstig van het buiten Langendam onder Sommelsdijk. Ook hier is de toren op de reeds bij Oude Tonge vermelde onsmakelijke wijze in 1904 bijgelapt.

Het eenvoudige eenbeukige kerkje te Stad aan het Haringvliet, uit het begin der 16de eeuw, werd na den brand van 1898 op de oude muren herbouwd.

De kerkjes wijken weinig af van het gewone type uit het eind der 15de en begin der 16de eeuw. Men vindt er enkele goede zerken, o. a. te Oude Tonge uit 1492 en het begin der 15de eeuw, te Nieuwe Tonge uit 1529 en latere jaren uit de 16de eeuw, te Middelharnis van 1532 en te Dirksland uit de 17de eeuw. Van de preekstoelen wijs ik op die te den Bommel c. 1647, Oude Tonge (2de helft 17de), Ouddorp (eind 17de), en dien te Ooltgensplaat c. 1700, met rijk gesneden trappaneelen. De doophekken, hier »tuin» genaamd, leveren behalve te Ooltgensplaat, weinig belangrijks op, en in het algemeen is het snijwerk eenvoudig en zonder bijzonder cachet.

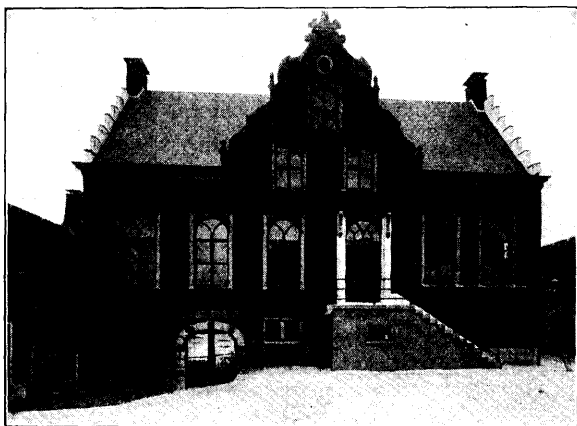
De meeste kerkjes hebben eenig koperwerk, meest uit de 17de eeuw, kroontjes vindt men te den Bommel en Ooltgensplaat en Oude Tonge (eind 17de), Dirksland (1776), Stad aan 't Haringvliet (18de) en Herkingen (1788). Ook de katholieke kerk te Sommelsdijk bezit een oud kroontje. Van het verder koperwerk wijs ik slechts op den koperen doopbekkenhouder te Dirksland, van een afwijkenden vorm, die zoowel voor het doopbekken als voor het deksel een steunsel biedt.

Het zilverwerk is eenvoudig; gedateerde bekers vindt men te Ouddorp 1657, met gegraveerde afbeelding van kerk en toren en vermelding van het jaar van den bouw van den toren, Sommelsdijk 1669, Nieuwe Tonge 1674 en 1766, Den Bommel 1705, Herkingen 1711 en Ooltgensplaat 1737. Eigenaardig is de voorstelling van een gegraveerden 17de eeuwschen beker te Goeree, waarop een man met een glas in de eene en een pijp in de andere hand en een vrouw met een bloem. De bekers te Nieuwe Tonge en te Sommelsdijk zijn deels met jachtscènes gegraveerd, hetgeen doet vermoeden dat deze bekers oorspronkelijk eene profane bestemming hadden en eerst later door schenking aan de kerk zijn gekomen. Sommelsdijk bezit een zilveren doopbekken, waarop in 1774 de doop van Johannes is gegraveerd door Martinus van Stapele te 's Gravenhage.

Van de oudere klokkengieters vinden wij J. Waghevens te Goeree met een mooie klok uit 1518 met 5 goede medaillons en in het opschrift zijn vol adres »Ghegooten te Maechlin in Sinte Katherine strate», en wellicht is ook van hem de kleine klok te Middelharnis, uit 1521, met medaillon en wapen van Mechelen. Het opschrift is slechts gedeeltelijk te ontcijferen, daar de klok in den torenmuur hangt en de buitenzijde zonder besteigering niet te bereiken is. Een ander Mechelsch kunstenaar, Pieter van den Gheyn, goot de klok te Oude Tonge met 2 medaillons, uit 1574, en verder vinden wij C. Ouderogge uit Rotterdam vertegenwoordigd door de klokken te Goeree (1642), den Bommel (1647) en in den toren van het raadhuis te Middelharnis 1677, met het toepasselijk randschrift: »Adeste iudex quique ius requiritis», — Johannes Burgerhuys met een klok te Ouddorp uit 1642, —

J. Parys met een zwaar gebarsten klok te Nieuwe Tonge uit 1657, waarop ook zijn gietersteeken is geplaatst, hetwelk gevormd wordt door een schildje met 2 en 1 ster geflankeerd door de letters J en P, — P. Oostens met een klok te Dirksland uit 1668 en J. Specht uit Rotterdam met een te Middelharnis uit 1752. Hierbij sluit zich aan een sierlijk gegoten tafelschel van Petrus Gheineus uit 1592 in het raadhuis te Goeree, met 3 vrouwenfiguren aan den steel en eene voorstelling der Annunciatie op het plat.

Van den luister der katholieke kerken vóór de Hervorming zijn ons slechts twee kasuifels bewaard, die volgens de overlevering nog gedragen zijn door Paus Adriaan, die als Adriaan Florisz eerst pastoor was te Goeree; zij zijn thans in het bezit der katholieke kerk te Oude Tonge, de oudste statie na de Hervorming op het eiland en reeds in 1759 als zoodanig bekend.

Raadhuis te Ooltgensplaat, 1620.

Zij zijn echter iets te jong om nog door den beroemden Goereeschen pastoor gedragen te zijn. Van de rijk geborduurde gaffelkruizen met voorstellingen van heiligen is de oudste uit omstreeks 1525 óp moderne stof en de andere uit omstreeks 1540 op rood fluweel uit het begin der 17de eeuw. De zeer fraaie

kruizen vertoonen de sporen van eene restauratie in de 17de eeuw, doch zijn in het algemeen nog goed bewaard.

Deze kerk bezit nog een verguld zilveren kelk uit het begin der 17de eeuw en een zilveren monstrans uit 1772 en de kerk te Sommelsdijk een gedreven zilveren monstrans met beeldjes van den H. Willibrordus en Bonifacius uit het 3de kwart der 17de eeuw.

Onder de burgerlijke openbare gebouwen vallen te vermelden de raadhuisen te Ooltgensplaat, Middelharnis en Nieuwe Tonge en de gasthuizen te Sommelsdijk en Ouddorp, waarbij zich aansluit de Doelen te Sommelsdijk.

Het sierlijke raadhuis te Ooltgensplaat dateert van 1619. Boven een onderbouw met bordes en waagpoort verheft zich de hoofdetage met 3 en 2 vensters, waartusschen de deur is geplaatst. De rechte kroonlijst, waarachter het schuin oplopend dak, wordt in het midden over $\frac{1}{3}$ der breedte doorbroken

door een renaissance trapgevel met dubbel gezwenkte zandsteen rollaag en versieringen met toppyramide, enz. De hoeklijnen van den baksteen hoofdgevel zijn door blokken zandsteen gemarkeerd en het geheel is door 18 fraaie ankers en 5 verschillende desseins versierd. De zijgevels hebben trappen en behielden nog deels de oude kruiskozijnen.

Boven de waagpoort is een steen met tijlders geplaatst. Het bordes met leeuwjes werd in 1896 vernieuwd en door het verhoogen van den dijk is de ondergevel wat in de verdrukking gekomen. Overigens is de gevel nog vrij goed bewaard en met betrekkelijk weinig kosten zoude deze weder in den ouden toestand zijn te herstellen. De eenvoudige doch sierlijke gevel verdient dit ten volle. Van het meubilair wijs ik op een paar goede oude banken en stoelen en aardig koperwerk.

Niet minder belangrijk is het raadhuis te Middelharnis, in 1639 gebouwd naar het ontwerp van Arent van 's Gravesant, den bekenden Leidschen fabriekmeester, die daar o.a. de Lakenhal en de Marekerk ontwierp. Op een zandsteen onderstuk met bordes en doorgang verheft zich de eerste verdieping van baksteen met vlakke zandsteenblokken in de hoeklijnen. De deur en de groote vensters (aan elke zijde een) zijn door een driehoekig fronton afgesloten en de geheele gevel wordt boven de kroonlijst door een groot driehoekig fronton bekroond, waarin een cartouche met wapen. Op de hoeken en op het midden van dit fronton prijken de beelden van Justitia, Charitas en Prudentia en het schuin oplopend dak is versierd met twee pijnappels op de makelaars en in het midden met een achtkant open torentje met koepeldak, peervormige bekroning en windwijzer. In het oorspronkelijk ontwerp, waarvan wij hier eene reproductie geven naar de op het raadhuis bewaarde teekening, was het groot fronton versierd met een aan drie punten opgenomen guirlande met 8 wapenschildjes.

Her raadhuis is later vergroot door het aanbouwen van twee aanbouwen en is in 1834—1839 inwendig gemoderniseerd. Waarschijnlijk is ook toen het bordes gewijzigd en is toen het hek met de lantaarns geplaatst. Restauratie is ook hier zeer gewenscht en gemakkelijk uitvoerbaar, daar alle gegevens nog aanwezig zijn. De toestand van het torentje eischt spoedig herstel.

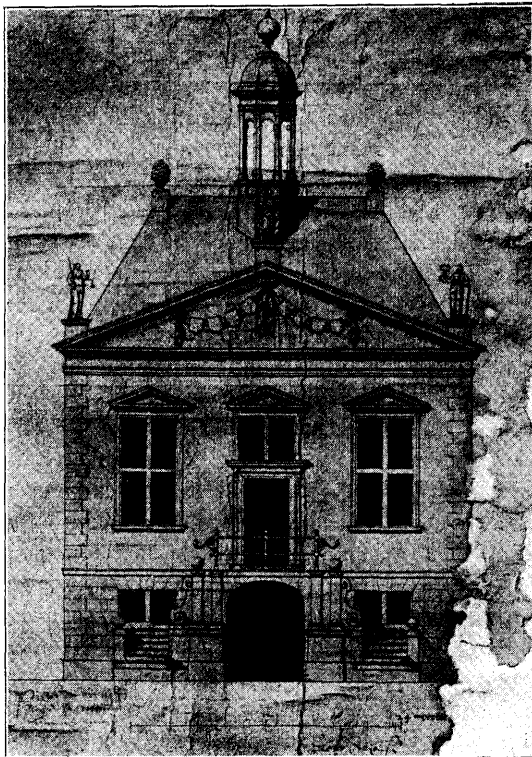
In het raadhuis vindt men nog eenige oude stoelen en banken, een muurkastje, een goed Marinestuk van S. de Vlieger en een zilveren zegelstempel uit de 2de helft der 16de eeuw.

Het raadhuis te Nieuwe Tonge is alleen merkwaardig door het groot Justitiabeeld, uit 1776, in den gevel en door een kastje met foltertuigen in den corridor.

In Goeree worden op het raadhuis nog enkele belangrijke voorwerpen bewaard. Men vindt er een zeer mooi gesneden zilveren zegelstempel uit het begin der 15de eeuw, een stempel eind 17de, een zilveren gaai van de schutterij begin 16de en een grooten koewachters hoorn, die buiten

Goeree gevonden werd en volgens overlevering zoude afkomstig zijn van het door de Noormannen in 837 verwoeste Witlam. De hoorn, die veel overeenkomst vertoont met den in het Museum te Groningen bewaarden torenwachtershoorn, schijnt mij echter op verre na niet op zoo'n eerbiedwaardigen ouderdom te mogen aanspraak maken. In Sommeldijk bevat het raadhuis nog een paar oude stoelen en een kast uit 1585.

Onder de stichtingen valt alleen te wijzen op de gasthuizen te Ouddorp en te Sommeldijk.

Ontwerp voor het raadhuis te Middelharnis.

Dat te Ouddorp, uit 1596, is belangrijk, daar hier nog de oude inrichting is bewaard, met een groot vertrek met schouw aan den achterwand en twee rijen bedsteden aan de lange zijden en een spiltrap bij den ingang. Te Sommeldijk is het inwendige grootendeels gewijzigd, doch is de goed geproportioneerde fraaie breede trapgevel, uit 1604, nog vrij ongeschonden bewaard. De gevel is door cordonbanden, togen en een cartouche met inschrift versierd en wordt nog verlevendigd door de oude luikjes. De top is weg en de gevel, in een achterstraat van het dorp, vertoont alle sporen van onvoldoend

onderhoud. Ook hier ware een tijdig ingrijpen zeer gewenscht om verder verval tegen te gaan.

Van de oude doelens is ons nog een bewaard te Sommeldijk, met zware hardsteenens versiering met wapens uit 1768 en eenig binnenwerk. Deze doelen is nog als sociëteit in leven en bezit een groot vaandel uit 1766, een verguld zilveren gaai uit de 16de eeuw met een schildje uit 1652 met de twee gekruiste haakbussen en het devies »Vive la busse'' en een prachtige keten, waarop wij aan het slot van dit artikel nog even

uitvoeriger hopen terug te komen. In Middelharnis wordt de top van het slanke trapgeveltje aan de Voorstraat 222, uit 1660, door een trom bekroond. Of dit nog in verband staat met eene schutterij bleek mij niet; bij de ingezetenen zelf was hiervan niets bekend.

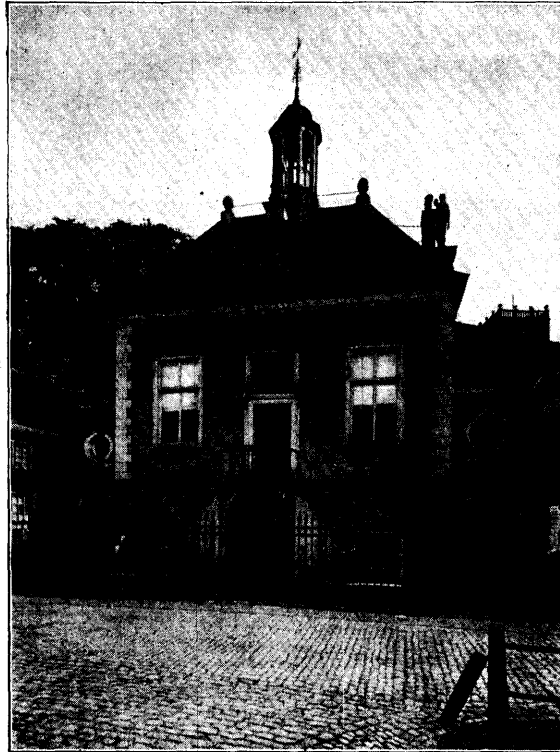
Voor wij nu tot de behandeling der burgerhuizen overgaan, zij nog gewezen op de oude vischbank te Herkingen, waarschijnlijk uit de 17de eeuw, een eenvoudig houten afdak op vier hardsteenen kolommen, die niettegenstaande herhaalde vernieuwingen nog vrijwel het oude type behouden heeft.

De beschouwing der oude burgerhuizen levert weinig belangrijks. Het zijn meest lage trap- en tuitgevels, waarbij uitspringende toppilastertjes en versierde ankers eenige afwisseling geven. Enkele malen vindt men ook bij geveltjes in gele baksteen eenige versiering aangebracht door voor de hoeklijnen, banden en eggen roode steen te gebruiken (o. a. te Dirksland en te Middelharnis) of in het metselwerk zelfs figuren in roode steen te metselen (Oude Tonge A 199). Deze versiering komt na-

genoeg uitsluitend voor bij kleine gevels uit de 1ste helft der 17de eeuw.

Huizen van vóór het eind der 16de eeuw vindt men slechts vertegenwoordigd door een herberg aan de Haven n°. 6 te Goeree, volgens overlevering het geboortehuis van Paus Adriaan, waarvan de gevel is gemoderniseerd en de moerbinten, kinderbalkjes en laat-gothisch versierde sleutelstukken op de eerste helft der 16de eeuw wijzen. Een stoeppaal aan de Haven aldaar, met gothisch niswerk, dateert van 1528.

Bij de latere gevels is het gebruik van sierankers vrij groot, doch

Raadhuis te Middelharnis, 1639.

bijzonder fraaie ankers zijn zeldzaam. Hierbij valt te wijzen op de rijke ankers in het raadhuis te Ooltgensplaat (1619), mooie ankers te Ouddorp (A 8). Sommelsdijk (n°. 170 en 171), Middelharnis, Goeree (n°. 46 uit 1613) en te Dirksland, waar vooral de fraaie kruisankers uit het eind der 16de eeuw in n°. 15 en de boogankers uit het begin der 17de eeuw in n°. 250 te vermelden vallen. Ankers met jaartallen zijn legio en zelfs tot uit 1837 zijn voorbeelden hiervan aan te wijzen. Merkwaardig is echter de vooral in Ouddorp gevolgde plaatsing der jaarankers op verschillende hoogten en de bij eene boerderij bij Ooltgensplaat aangebrachte sierankers met de initialen van de stichters van de hoeve. De ook in andere visschersplaatsen wel voorkomende ijzers voor het drogen der netten vindt men nog bij vele der kleinere visschershuisjes aan den dijk te Middelharnis.

Onder de weinige gevelsteen verdienen de aandacht een mooi steentje met reliëf in een tuinmuur te Ouddorp A 11 uit het eind der 16de eeuw, een met een scheepje uit 1598, thans bewaard op het raadhuis te Sommelsdijk, twee steenen met metselaars- en timmermansgereedschap uit 1683 en 1701, beiden aldaar, en een steen uit het begin der 17de eeuw met een lam boven een wolf en het opschrift:

Die het verstaet
t' goet is boven
t' quaet.

te Ooltgensplaat A 45. Hierbij sluiten zich aan twee steentjes met opschriften te Dirksland n°. 335 en 249:

»Wie gaet
God blijft 1617.»

en:

»'t is voor menighe
een grot beware
dat sy en ander
wel sien varen
Anno 1611.»

Van de interieurs wijs ik nog op twee goed gesneden bedsteden uit de 1ste helft der 17de eeuw in Sommelsdijk, een eenvoudigen schouw en een bedstede uit 1678 te Stad aan het Haringvliet A 107 en een goed gesneden balkneut te Dirksland n°. 15.

Als eigenaardige typen vallen nog te vermelden een topgeveltje uit de 17de eeuw met waaievormig gemetselde topbekroning te Dirksland n°. 36, twee symmetrische naar elkander toegewende gevels aan de Voorstraat n°. 18 en 22 aldaar, waarvan de gevel over de halve breedte boven de grondverdieping door een rechte kroonlijst wordt afgesloten, terwijl die over de andere helft tot een tuitgevel is opgetrokken met gebogen fronton, baksteen rollaag en zandsteen vloten (18de eeuw a), een overhoeks

gemetselde top op een trapgevel uit 1613 te Goeree n°. 46 en het eenig voorbeeld op dit eiland van een gevel van het Dorchtsche type met geprofileerde togen en banden uit c. 1625 te Sommelsdijk Voorstraat n°. 17, later tot één huis vereenigd met een gevel van 1729.

Van de gevels met in de breedte over de straat uitspringende bovenverdieping vindt men nog een voorbeeld te Dirksland. Ook het thans verdwenen ronduit te Middelharnis, uit 1622, vertoonde dit type.

Rijke buitenverblijven zijn op het eiland te vergeefs te zoeken. Slechts de hekposten van Boomvliet bij Dirksland (c. 1675) en de van verdwenen buitens afkomstige Lod. XV hekposten aan de R. K. kerk te Sommelsdijk en aan de N. H. kerk te Nieuwe Tonge herinneren aan vroegere weelde.

Oude hoeven zijn er nog genoeg op het eiland, doch slechts enkele kunnen op eene bijzondere vermelding aanspraak maken. Ik noem hier de boerderij B 199 onder Ooltgensplaat uit 1648 met rijke ankers, en B 202 aldaar uit het midden der 17de eeuw, een boerderijgevel met termijntogen en vlechtingen uit 1651 onder Nieuwe Tonge, Akkersleven bij Dirksland uit de 2de helft der 17de eeuw en vooral de boerderij A 165 onder Ouddorp uit 1659, een goed type met vensters met luikjes, gepijpte deur en mooien getorseerden ring aan den kling. De goed geproportioneerde gevel, met schuin aflopend dak, trapje in den top als bekroning, en vlakke toogvelden, is versierd met drie sierankers, verschillende staafankers en 4 jaarankers. Ook inwendig is het oude type nog goed bewaard.

De groote meestoven, die in den bloeitijd der meekrap veel welvaart brachten, beginnen thans te verdwijnen. Ik wijs ten slotte daarom nog op de oude stoven onder Stad aan het Haringvliet en onder Ouddorp, als vertegenwoordigers van een bijna verdwenen type. ¹⁾

Het belangrijkste wat het eiland op kunstgebied bezit is, met de kasuifels te Oude Tonge, de ringkraag van de schutterij te Sommelsdijk. Eene nadere beschouwing van dit belangrijke stuk sluite thans dit overzicht.

De kraag wordt gevormd door twee groote en twee kleinere smalle gebogen platen, die onderling door schalmen verbonden zijn en waarvan de oude sluiting aan de voorzijde thans ontbreekt. De twee grootere platen vormen de voor- of borstzijde, de kleinere de achter- of rugzijde. De platen zijn boven en onder met rijk gedreven gekrulde randen versierd en op het hiertusschen liggende veld is in verguld eene versiering aangebracht en wel op de groote (voor) stukken van twee maal twee door een koord verbonden afgewende gothische B's en 3 violen en op de kleinere (achter) stukken slechts één stel van deze B's en 3 violen. Op elk der voorplaten is hiertusschen nog aangebracht een schildje met een wapen van émail champlevé en aan de sluiting hangt een ruitvormig vrouwelijk wapenschild. Er zijn nog twee

1) Reeds in 1436 wordt te Dirksland van het verbouwen van meekrap gewag gemaakt.

schildjes met de gegraveerde wapens van Zeeland en van Sommelsdijk op de voorstukken bevestigd en later zijn hier nog drie gegraveerde schildjes aangehangen met wapens, die waarschijnlijk van vroegere dekens afkomstig zijn.

Aan de binnenzijde van den keten zijn enkele keuren ingeslagen,

Halsketen van de schutterij te Sommelsdijk.

waaronder ontcijferd kunnen worden een met een lelie en een met het wapen van Mechelen onder een Bourgondische kroon. Waarschijnlijk is de keten dus te Mechelen vervaardigd. Het werk wijst op het begin der 16de eeuw, een tijdstip toen te Mechelen de goud- en zilversmeedkunst haar hoogsten bloei had bereikt. Eene nadere bepaling wordt mogelijk door de bestudeering der oude geëmailleerde wapenschildjes, waarbij in het oog valt dat het zeer gecompliceerde eerste wapen in het 1°. en 4°. kwartier geheel overeenkomt met het wapen dat Philips van Bourgondië, als bisschop van Utrecht, gevoerd heeft gekwarteeld met het Utrechtsche bisschoppelijk kruis. Het wapen waarmede dit op het schildje is gekwarteeld wordt gevormd door een gevierendeeld schild, waarvan 1 en 4 een gevleugelde punt van een tournooilans en 2 en 3 een klimmende rechtsche leeuw.

De keten is dus uit den tijd dat de heerlijkheid in het bezit was der Bourgogne's.

Na sinds geruimen tijd in het geslacht der van Borssele's te zijn geweest, kwam Sommelsdijk door het huwelijk van Adriaen van Borssele met Anna van Bourgondië, bastaarddochter van hertog Philips en het vóór-overlijden van Adriaen aan de Bourgogne's. Door Adriaen's weduwe kwam de heerlijkheid aan haren bastaardbroeder Philips en na diens dood

aan zijn bastaardneef Karel van Bourgondië, zoon van Boudewijn van Bourgondië, ook een bastaard van hertog Philips. Deze Karel wordt het eerst in 1528 als heer van Sommelsdijk vermeld. De heerlijkheid bleef daarna in dit geslacht, totdat zij in 1611 werd verkocht aan François van Aerssen, om in 1825 over te gaan aan David van Weel. Van de Bourgogne's nu komt als schenker wel in de eerste plaats in aanmerking de bekende bastaard van hertog Philips van Bourgondië, Jr. Philips van Bourgondië, heer van Blaton, die in 1464 werd geboren, in 1498 tot admiraal werd benoemd en in 1517 tot bisschop van Utrecht werd gekozen. Hij was ridder van

Halsketen van de schutterij te Sommelsdijk.

het gulden vlies en overleed in 1524. Hij was heer van Sommelsdijk en wordt het eerst in 1511 als zoodanig vermeld.

Wij zagen reeds dat het wapen overeenkomt met dat hetwelk door Philips van Bourgondië werd gevoerd en dat de stijl van het werk zich niet tegen de toewijzing verzet. Wij kunnen hierdoor den tijd beperken tot 1507, het laatste jaar waarin Anna van Bourgondië wordt vermeld, en 1524 het sterfjaar van Philips. Zelfs is het niet waarschijnlijk dat de keten uit 1507—1511 stamt, daar wij in die jaren Philips nog niet als heer vermeld vinden en niet na 1517, daar hij anders wel zijn wapen als bisschop van Utrecht zoude gevoerd hebben. Hoogstwaarschijnlijk is de keten dus te dateeren 1511 à 1517.

De beide andere wapens geven mij geen nader licht. Voor heraldici,

die hierover nader licht mochten kunnen verspreiden, verwijs ik naar de hierbij gevoegde afbeeldingen.

Voor wie was de keten bestemd? De tegenwoordige societeit is opvolgster van de oude schutterij en van de in 1515 gestichte rederijderskamer, zoodat de keten van beide zoude kunnen afstammen. Het is echter al zeer onwaarschijnlijk, dat dit geschenk aan een nog nauwelijks bestaande rederijderskamer zoude zijn vereerd, te minder daar naast de talrijke schutterskragen ons geen dergelijke sierstukken van rederijders bekend zijn. Veel waarschijnlijker is de gift van den admiraal aan de manhafte schutterij, die reeds lang vóór de oprichting der rederijderskamer (1515) bestond en ook toen nog in leven was blijkens de bepaling in het privilege van de kamer uit 1515, waarbij de leden der kamer werden vrijgesteld van schutterlijke diensten¹⁾.

De keten is nog vrij goed bewaard, al is hieraan niet steeds zooveel zorg besteed als dit belangrijk stuk verdient. Thans heeft de Provinciale Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie het bestuur van de Doelen op het belang van dit kunstwerk gewezen, zoodat wij mogen vertrouwen dat dit bestuur, dat terecht trotsch is in zijn bezit, alle maatregelen zal nemen om verdere beschadiging te voorkomen.

J. C. OVERVOORDE.

Muurschilderingen in de N. H. kerk te Noordbroek.

Bij het aanbrengen van een houten raam ter bevestiging van een gordijn, dat het koor der Ned. Herv. kerk te Noordbroek van het overige gedeelte moet afsluiten, zijn tegen het gewelf sporen van muurschilderingen ontdekt, bestaande uit kleine opeengedrongen ornamenten. Heeren kerkvoogden deden het werk staken, om later een nauwkeurig onderzoek in te stellen.

Dit onderzoek heeft plaats gehad en, geleid door deskundige aanwijzing, werden binnen eenige uren belangrijke schilderijen blootgelegd.

Aan de noordzijde van het eenige koorgewelf (het gewelf der koorafsluiting is verdwenen) werd een schoon en goed bewaard vrouwenfiguur, een vreemd muziekinstrument (een soort van mandoline) bespelende, te voorschijn gebracht en daarnaast een heiligenfiguur, gekleed in een rijk gewaad en met den bisschopsmijter op het hoofd.

Op het tegenover gelegen gewelfsschild verschenen duivels in den vorm van monsters en draken, die een wreed spel speelden met de in hunne macht zijnde zieltjes in den vorm van kleine figuren.

Het gevondene is van beteekenis, want het bewijst, dat onder de kalklaag menige merkwaardige voorstelling aanwezig kan zijn, zoodat het ontdoen der kalk op andere gewelven een loonend werk zou zijn.

1) Deze kamer ging in 1632 te niet, waarna de bezittingen overgingen op de schutterij.

Heeren kerkvoogden, die geen vrees gevoelen voor paapsche voorstellingen, zijn voornemens het geheele gewelf te onderzoeken, niet om het te voorschijn gebrachte opnieuw over te witten, maar om het te behouden, zoodat ons land weder een voorbeeld rijker zal zijn van vroegere kerkpolychromie.

De nog niet onderzochte gewelfschilderingen in de kerk te Zuidbroek zullen hoogstwaarschijnlijk zijn uitgevoerd door denzelfden persoon, die de schilderingen te Noordbroek heeft vervaardigd.

A. M.

De St. Victorkerk te Xanten en de kerk en crypta van Rolduc.

In »Eenige opmerkingen over de middeleeuwsche boekenlijst der Abdij Rolduc» (uit de Handelingen van het 5e Nederlandsche Philologencongres te Amsterdam, 3 en 4 April 1907) doet Dr. P. J. M. van Gils, die deze merkwaardige lijst in het eind der XIIe of het begin der XIIIe eeuw plaatst, ten slotte een mededeeling welke voor de geschiedenis onzer middeleeuwsche bouwkunst van belang zou kunnen zijn. In de boekenlijst n.l. wordt als schenker van eenige bijbelboeken een »magister Bertolphus Xantensis» genoemd terwijl er bovendien gesproken wordt van eene »summa magistri Bertolphi».

In gelijktijdige Xantener oorkonden komt een magister Bertholdus¹⁾ voor als bouwer van het westelijk deel, d. i. torens en façade, van St. Victor. Dr. van Gils waagt nu de gissing, dat de Xantensche bouwmeester eenigen tijd te Rolduc zou hebben vertoefd en, na daar in kerk en crypta modellen voor Xanten te hebben gevonden, als bewijs van dankbaarheid die boeken zou hebben geschenken.

Op de aan Dr. P. J. H. Cuypers — die kerk en crypta van Rolduc restaureerde — gedane vraag, of er overeenkomst tusschen de twee bouwwerken bestaat, kwam het volgend bevestigend antwoord. »Het bezoek aan Xanten heeft mij wel den indruk gegeven, dat er met Rolduc verwantschap bestaat, wanneer men zich den oorspronkelijken toestand der Rolducsche kerk voor den geest brengt. Ik vind den aanleg vrijwel overeenstemmend met Rolduc, evenzoo de hoofindeeling en het grondplan der torens (dieper dan breed); te Xanten zijn de westzijde met 3 arcaturen, de Noord- en Zuidzijde met 4 arcaturen. Ook de toepassing van ronde half cirkelvormige nissen in de zware torenmuren wijst op gelijken oorsprong. Volgens Wolff zouden de torens en het Westfront eerst in 1213 tot aan de 3de afsnijding zijn voltooid geworden; in Rolduc heeft men ook de geheele XIIe eeuw

1) In een noot geeft schrijver als plaatsen waar over een — waarschijnlijk zelfden — Magister Bertoldus iets te vinden is: Kronieken van Emo en Menko p. 79; Binterim und Mooren, Die Erzdiöcese Köln im Mittelalter p. 565, Dusseldorf 1892; Joh. Is. Pontanus, Hist. Gelricae II XIV (Hardervici 1639) pag. 109.

gewerkt om de kerk te bouwen, terwijl de torens nooit voltooid werden. De verschillende afmetingen der muren aan den Westbouw toonen te Rolduc duidelijk, dat men eerst zeer laat van het voornemen de twee torens op te bouwen is afgegaan. Het stelsel van half cirkelvormige nissen te bouwen is te Rolduc in het transept toegepast voor het plaatsen van altaren. De profileering te Xanten heeft ook overeenkomst met Rolduc, evenzoo de vorming der voorvensters."

N. B.

Zalt-Bommel.

Huis van Maarten van Rossum. — Het opknappen van den Oostelijken gevel, na het afbreken van het belendend pand, is geschied. Ontdekt werd een raam, uitkomende in de kamer gelijkvloers, waarschijnlijk aangebracht bij de verbouwingen in 1613. Eigenaardig is, dat de beide eggen niet evenveel wijken. Om het gewelf van de kamer niet te doorsnijden, moest aan één egge eene andere richting gegeven worden.

Een kleine bakoven, die voor den dag kwam, werd dichtgemetseld; evenzoo werd een dichtgemetselde uitgehakte opening, tot verbinding van de beide huizen, geopend en in verband dichtgemetseld. De gedeeltelijk gedichte ramen op de eerste verdieping werden geopend, stijlen en dorpels vernieuwd en de ijzeren staven weder aangebracht.

De zandsteen waterlijsten zijn vernieuwd, de ontbrekende ankers bijgemaakt.

Delft.

D. W. v. D.

Achtste „Tag für Denkmalpflege" te Mannheim.

Onder de talrijke groep van 273 deelnemers aan deze bijeenkomst, die 19 en 20 September ll. te Mannheim gehouden werd, waren slechts twee Hollanders. Toch verdienen deze bijeenkomsten ook uit ons land een grootere belangstelling, al ware het slechts om meer bekend te worden met het vele wat in Duitschland op het gebied van de zorg voor het behoud van monumenten wordt verricht en het beschamend vele wat bij ons in dit opzicht nog valt te doen. Het trof mij vooral hoe de belangstelling in Duitschland is doorgedrongen tot een grooten kring van bouwkundigen, wier medewerking op dit gebied van zoo overwegend belang te achten is¹⁾.

Bij eene vergelijking met de reeds vroeger in dit *Bulletin* door mij besproken bijeenkomst te Dusseldorp blijkt, dat het veld van werkzaamheid zich allengs heeft uitgebreid. Waar vroeger de direkte monumentenzorg, de beschrijving en bescherming, het leeuwenaandeel had in de besprekingen, vormde deze thans een onderdeel, niet omdat de belangstelling hiervoor is verminderd, maar omdat hierover een communis opinio is gevormd, zoodat

1) Met genoegen wijs ik op het van veel belangstelling getuigend artikel van den architect Jan Stuyt in het Octobernummer van *Van Onzen Tijd*.

algemeen het belang hiervan wordt erkend en ook algemeen van overheidswege in het belang hiervan wordt gewaakt. Thans is het meer het nog minder algemeen gevoeld belang van het behoud van eene passende omgeving bij de monumenten of van op zich zelf minder kunstrijke, doch typische eigenaardige bouwwijzen, die een eigen cachet op de omgeving drukken, en dergelijke belangen, waarvoor nog gevochten moet worden, die bij de bespreking op den voorgrond dringen. Hierdoor nadert de Denkmalpflege tot den Heimatschutz en het slot der bijeenkomst werd daar ook geleverd door den feestmaaltijd, waar naast de Denkmalpflegers broederlijk de leden van de tegelijkertijd vergaderende vereeniging voor Heimatschutz aan tafel zaten.

Onder de behandelde onderwerpen vallen hier, naast de aan Mannheim en aan het na de vergadering te bezoeken Wimpfen gewijde besprekingen, de navolgende punten te noemen.

De bekende burgemeester Struckmann, aan wien Hildesheim zooveel te danken heeft voor het behoud van zijn kunstschat, behandelde de nieuwe Pruisische wet. Het gevaar, dat nieuwe bouwwerken de omgeving van het monument bederven, is al even erg als de beschadiging van het monument zelf en in dit opzicht geeft de nieuwe wet een krachtig wapen tot behoud en afweer. Zij schiet echter te kort waar de eigenaar wil afbreken; dit kan zij niet verhinderen daar anders de kwestie van schadevergoeding naar voren zouden komen, doch als de eigenaar wil medewerken biedt de wet de gelegenheid om door rijk of gemeente tegemoet te komen in de extra kosten verbonden aan het behoud van den ouderen bouw. Men kan dan ook eischen, dat de eigenaar zelf zich eenige opoffering getroost om schending van zijn stad te voorkomen.

Door den Landes baurat Rehorst uit Merseburg werd een zeer belangrijke voordracht gehouden over het behoud van mooie stadsgezichten in verband met de eischen van het moderne verkeer. Hij wees er op hoe overdreven soms die eischen zijn, wanneer men die vergelijkt bij de verhoudingen en drukke verkeerscentra, waar de beperkte breedte geen bezwaar oplevert, en op de voor oude gebouwen ontstaande gevaren bij het vaststellen van overdreven nieuwe rooilijnen. Toch kan hier dikwijls met behoud van het belangrijkste aan de billijke eischen worden voldaan, gelijk hij door tal van voorbeelden uit Brussel, Freiburg, Nürnberg, München enz. aantoonde. Tal van onnoodige »opruimingen» en »opknappingen» werden hierbij aan een pittige kritiek onderworpen, waarbij ook menig op ons land toepasbaar voorbeeld.

De architect Probst uit Zürich gaf een overzicht van de Denkmalpflege in Zwitserland, welk overzicht echter voor dat doel wel wat rooskleurig was gesteld. Het klinkt toch wel wat eigenaardig als wij met ophef hooren spreken over de subsidies door de regeering voor het behoud van monumenten verleend, wanneer wij zien dat de état zelf per jaar slechts 30 à 60.000 franks bedraagt. Toch is ook hierbij weder iets goeds ter navolging, met name de bij het verleen van subsidies hieraan verbonden voorwaarde, dat de

eigenaar ook later niets aan den bouw mag wijzigen zonder goedkeuring van den subsidiegever.

De beschrijving van monumenten is in Zwitserland reeds begonnen en er zijn reeds 3 deelen hiervan verschenen, waarbij men zich de taak echter wel wat al te gemakkelijk heeft gemaakt door niet verder te gaan dan de 16de eeuw.

Een interessante voordracht hield Dr. J. Brinckmann, directeur van het Museum te Hamburg, over restauratie van voorwerpen van kunstnijverheid, ook in verband met de inventarisatie. Hij wees op de gevaren bij restauratie door niet deskundigen, waardoor zoo dikwijls belangrijke gegevens over den oorspronkelijken toestand van beschildering enz. verloren gaan, en wilde daarom de restauratie bij uitsluiting zien opgedragen aan de deskundige beambten der musea. Bij elke restauratie beperke men zich tot het hoognoodige en make men tevens een uitvoerig protocol op van den ouden toestand en van wat bij de restauratie werd ontdekt.

Voor een geheel ander gebied vroegen Prof. J. Meier uit Brunswijk en Dr. Stübgen uit Berlijn de aandacht door eene belangrijke bijdrage over de ontwikkeling van de plattegronden der steden. Tot de 12de eeuw ontwikkelde zich meer toevallig het plan uit de dorpsagglomeraties, doch met de 2de helft der 12de eeuw komen de volgens een vastgesteld plan door de landheeren gestichte steden.

Aan de hand van een groot aantal plattegronden toonde spreker de vijf hoofdtypen, die hierbij zijn aan te wijzen. Ook dit oorspronkelijk plan is een deel der stadshistorie en het is daarom gewenscht om bij de verdere stadsuitbreidingen zooveel mogelijk aan te passen bij het historisch geworden.

De volgende bijeenkomst zal in 1908 in het aan stadsschoon zoo rijke Lübeck worden gehouden. Wij hopen dat dan meer landgenooten door deelneming blijk van belangstelling zullen geven.

J. C. OVERVOORDE.

De nieuwe Pruisische wet.

Op den laatsten *Denkmalpflege* te Mannheim werd uitvoerig besproken de onlangs in Pruisen uitgevaardigde wet tegen de ontsiering van plaatsen en schoone landschappen.

Door de welwillendheid van den burgemeester uit Hildesheim, Dr. Struckmann, die mij den tekst der wet toezond, ben ik in de gelegenheid de lezers van het *Bulletin* in kennis te brengen met deze, ook voor de monumentenzorg zeer belangrijke, bepalingen:

(Nr. 10843). Gesetz gegen die Verunstaltung van Ortschaften und landschaftlich hervorragenden Gegenden. Vom 15 Juli 1907.

Wir Wilhelm, von Gottes Gnaden König von Preussen, verordnen, mit Zustimmung der beiden Häuser des Landtags der Monarchie, was folgt:

§ 1.

Die baupolizeiliche Genehmigung zur Ausführung von Bauten und baulichen Änderungen ist zu versagen, wenn dadurch Strassen oder Plätze der Ortschaft oder das Ortsbild gröblich verunstaltet werden würden.

§ 2.

Durch Ortsstatut kann für bestimmte Strassen und Plätze von geschichtlicher oder künstlerischer Bedeutung vorgeschrieben werden, dass die baupolizeiliche Genehmigung zur Ausführung von Bauten und baulichen Änderungen zu versagen ist, wenn dadurch die Eigenart des Orts oder Strassenbildes beeinträchtigt werden würde. Ferner kann durch Ortsstatut vorgeschrieben werden, dass die baupolizeiliche Genehmigung zur Ausführung baulicher Änderungen an einzelnen Bauwerken von geschichtlicher oder künstlerischer Bedeutung und zur Ausführung von Bauten und baulichen Änderungen in der Umgebung solcher Bauwerke zu versagen ist, wenn ihre Eigenart oder der Eindruck, den sie hervorrufen, durch die Bauausführung beeinträchtigt werden würde.

Wenn die Bauausführung nach dem Bauentwurfe dem Gepräge der Umgebung der Baustelle im wesentlichen entsprechen würde und die Kosten der trotzdem auf Grund des Ortsstatuts geforderten Änderungen in keinem angemessenen Verhältnisse zu den dem Bauherrn zur Last fallenden Kosten der Bauausführung stehen würden, so ist von der Anwendung des Ortsstatuts abzusehen.

§ 3.

Durch Ortsstatut kann vorgeschrieben werden, dass die Anbringung von Reklameschildern, Schaukästen, Aufschriften und Abbildungen der Genehmigung der Baupolizeibehörde bedarf. Die Genehmigung ist unter den gleichen Voraussetzungen zu versagen, unter denen nach den §§ 1 und 2 die Genehmigung zu Bauausführungen zu versagen ist.

§ 4.

Durch Ortsstatut können für die Bebauung bestimmter Flächen wie Landhausviertel, Badeorte, Prachtstrassen besondere, über das sonst baupolizeilich zulässige Maß hinausgehende Anforderungen gestellt werden.

§ 5.

Der Beschlussfassung über das Ortsstatut hat in den Fällen der §§ 2 und 4 eine Anhörung Sachverständiger voranzugehen.

§ 6.

Sofern in dem auf Grund des § 2 erlassenen Ortsstatute keine anderen Bestimmungen getroffen werden, sind vor Erteilung oder Versagung der Genehmigung Sachverständige und der Gemeindevorstand zu hören. Will

die Baupolizeibehörde die Genehmigung gegen den Antrag des Gemeindevorstandes erteilen, so hat sie ihm dieses durch Bescheid mitzuteilen. Gegen den Bescheid steht dem Gemeindevorstand innerhalb zwei Wochen die Beschwerde an die Aufsichtsbehörde zu.

In Gemeinden in denen der Gemeindevorstand nicht aus einer Mehrheit von Personen besteht, und der Gemeindevorsteher (Bürgermeister) zugleich Ortspolizeiverwalter ist, tritt an die Stelle des Gemeindevorstandes, sofern nicht in dem Ortsstatut etwas anderes bestimmt wird, der Gemeindebeamte, welcher den Gemeindevorsteher in Behinderungsfällen zu vertreten hat.

§ 7.

Für selbständige Gutsbezirke können die dem Ortsstatute vorbehaltenen Vorschriften nach Anhörung des Gutsvorstehers von dem Kreisausschuss erlassen werden. Der Beschluss des Kreisausschusses bedarf der Bestätigung des Bezirksausschusses. Die Bestimmungen des § 2 Abs. 2, § 5 und § 6 finden sinngemäß Anwendung.

§ 8.

Der Regierungspräsident ist befugt, mit Zustimmung des Bezirksausschusses für landschaftlich hervorragende Teile des Regierungsbezirkes vorzuschreiben, dass die baupolizeiliche Genehmigung zur Ausführung von Bauten und baulichen Änderungen ausserhalb der Ortschaften versagt werden kann, wenn dadurch das Landschaftsbild gröblich verunstaltet werden würde und dies durch die Wahl eines anderen Bauplatzes oder eine andere Baugestaltung oder die Verwendung anderen Baumaterials vermieden werden kann.

Vor Versagung der Genehmigung sind Sachverständige und der Gemeindevorstand zu hören. In Gemeinden, in denen der Gemeindevorstand nicht aus einer Mehrheit von Personen besteht, und der Gemeindevorsteher (Bürgermeister) zugleich Ortspolizeiverwalter ist, tritt an die Stelle des Gemeindevorstandes, sofern nicht durch Ortsstatut etwas anderes bestimmt wird, der Gemeindebeamte, welcher den Gemeindevorsteher in Behinderungsfällen zu vertreten hat.

J. K.

Ontvreemding van Kunstvoorwerpen.

Zoals uit de nieuwe uitgaaf van den *Catalogue raisonné* van Smith blijkt, is de schilderij van Jan Steen, die zich vroeger in het Gereformeerd Weeshuis te Enkhuizen bevond, thans in het bezit van den Heer D. F. Scheurleer, te 's Gravenhage, die haar ongeveer vijf jaren geleden kocht van den Heer C. F. L. de Wild, restaurateur van schilderijen te 's Gravenhage. Deze zegt tusschenpersoon geweest te zijn, doch herinnert zich niet van wien.

Nog heb ik, den 26^{en} Augustus 1899, geconstateerd, dat uit het Weeshuis ook de volgende schilderijen verdwenen waren :

- a. een klein vrouwenportret. Noord-Hollandsche kleeding.
- b. het portret van een meisje, merkwaardig wegens de rijke kleeding.
- c. een H. Magdalena, borstbeeld.
- d. een brood- en fruitstuk.

Wat betreft het zilverwerk van het voormalig Vleeschhoutersgilde te Dordrecht vernam ik het volgende :

In het laatst der XVIIIe eeuw was boekhouder Nicolaas de Vooght, zich later schrijvende de Voogd; van hem ging het zilverwerk over onder berusting van zijn zoon Jacobus de Voogd, scheepsreeder te Dordrecht. Deze verzuimde gevolg te geven aan het Koninklijk besluit van 26 July 1820, houdende bepalingen omtrent de liquidatie en vereffening der overgebleven fondsen en verdere bezittingen van de voormalige gilden. Krachtens art. 1 moesten »de provisionele commissarissen of zoodanige andere administrateurs, of personen, onder dewelken zich overgeblevene fondsen en verdere overgeblevene bezittingen van voormalige gilden bevinden, binnen drie maanden na de dagteekening dezès aan het plaatselijk bestuur hunner gemeente, of aan eene commissie uit hetzelfde, verantwoording doen van het beheeren der administratie door hen over die fondsen en bezittingen uitgeoefend, en voorts het geldelijk saldo van hunne rekening met alle bezittingen en eigendommen van het voormalig gilde, mitsgaders alle bewijzen van eigendom, boeken, papieren en aanteekeningen, zonder onderscheid, het gewezen gilde betreffende, ter dispositie van het plaatselijk bestuur stellen, daarbij voegende eenen specifiekten staat van de schulden, die ten laste van het gewezen gilde mogten loopen.»

Art. 2 zegt: »Het plaatselijk bestuur zal . . . eene liquidatie en vereffening tot stand laten brengen, betaling doende plaats hebben, van hetgeen er nog te betalen staat, van zooveel de voorhanden zijnde kontanten zulks gedoogen, en tot afbetaling van het verdere, zooveel van de goederen en eigendommen, welke het gewezen gilde nog bezitten mogt, bij publieken verkoop doende te gelde maken, als noodig mogt zijn, enz.

Bij een schrijven van 9 Augustus 1859 schreef Jacobus de Voogd aan zijn neef, den heer Cornelis van der Straaten Aartsoon, dat bij het ophouden van het Vleeschhoutersgilde een groot te kort bestond, dat door zijn vader (Nicolaas de Voogd) was voorgeschoten en ten behoeve waarvan de gildevoorwerpen waren in pand gegeven en gebleven, doordien de inkomsten van het fonds met de opheffing waren opgehouden. Voorts verzocht hij zijn neef die voorwerpen over te nemen en als geschenk te aanvaarden, voor zoover hij (Jacobus) het recht heeft met een onderpand als zoodanig te handelen.»

Uit dit laatste meen ik te mogen afleiden, dat hij zich bewust was dat het in pand houden dier voorwerpen onrechtmatig was; immers zij

hadden bij de liquidatie van 1820 afgegeven moeten worden aan het plaatselijk bestuur, hetwelk die zoo noodig bij publieken verkoop hadden moeten te gelde maken, om uit de opbrengst het eventueel aan Jacobus de Voogd toekomend saldo uit te keeren.

Bij de scheiding van de nalatenschap van den Heer van der Straaten in 1890 kwam het zilverwerk in het bezit zijner drie dochters; toen de laatste dezer in 1905 overleden was, stelde haar broeder, de kolonel S. O. van der Straaten, die toen eerst van den brief van 1859 kennis kreeg en wien het Kon. Besluit van 1820 onbekend was, voor, het zilverwerk aan het Dordtsch Museum te schenken. Doch daarmede kon zich de Heer C. Bosman, zoon en vertegenwoordiger van een der zusters van den kolonel, niet vereenigen; het zilverwerk werd hierop aan diens moeder door het lot tegen een uitkeering van f 200 toegewezen; kort daarna bracht de Heer C. Bosman het in veiling en maakte er naar ik meen f 2000 van.

15 October 1907.

Het bovenstaande was reeds geschreven toen mij onder de oogen kwam een artikel door den heer C. Bosman geplaatst in de *Nieuwe Courant* van 14 October.

Daarin zegt hij: »bij de opheffing van genoemd gild was er een voor dien tijd belangrijk te kort, een honderd gulden, in de kas van het gilde en zuiverde de vader van J. de Voogd dit bedrag aan. Hij kreeg daarvoor als onderpand de genoemde gildestukken. De gemeente Dordrecht heeft de som door de Voogd voorgeschoten niet willen terugbetalen en kon dus niet het zilver in ontvangst nemen, waardoor het door verjaring in eigendom kwam van den heer de Voogd».

»Op tentoonstellingen van oudheden in Dordrecht is het ter opluistering ingezonden met den naam van den eigenaar en wist het gemeentebestuur van Dordrecht zeer goed waar het zich bevond, doch nimmer deed het eenige moeite om het in bezit te krijgen.

»De dus door den heer De Stuers zijdelings gedane insinuatie aan het adres van mijn familie mist dus allen grond en is bezijden de waarheid.»

Ik heb hierop het volgende te antwoorden:

1°. Het komt mij voor dat de Heer Bosman niet goed ingelicht is. Tenzij mij authentieke bewijsstukken worden vertoond, neem ik niet aan dat het gemeentebestuur van Dordrecht het Kon. Besluit van 1820, hetwelk een regelmatige liquidatie voorschreef, en casu quo *publieken* verkoop van de gilde-eigendommen gelastte, zou hebben overtreden, en zoozeer zijn plicht zou hebben vergeten dat het geweigerd zou hebben het aan J. de Voogd toekomende uit te betalen, des noods uit de penningen welke uit een openbaren verkoop van het gildesilver verkregen zouden zijn. Het gemeentebestuur had er niet het minste belang bij de voorgeschreven liquidatie te weigeren.

Om zoo iets te gelooven, moet ik officieele bescheiden zien.

2°. De bewering van den heer Bosman dat iemand voorwerpen, welke hij als pand bezit, door verjaring in eigendom kan verkrijgen, is een juridische ketterij. Dat schijnt de heer J. de Voogd zelf ook gevoeld te hebben, want toen hij 9 Augustus 1859 het zilverwerk aan zijn zoon Cornelis van der Straaten schonk, schreef hij erbij: »voorzoover ik het recht heb met een onderpand als zoodanig te handelen''. Ware hij omtrent zijn transformatie van pandhouder in eigenaar gerust geweest, dan had hij deze restrictie niet behoeven te maken.

3°. De opmerking van den heer Bosman, dat het gemeentebestuur van Dordrecht het gildezilver, schoon het wist waar het zich bevond, niet heeft opgeëischt, bewijst geenszins dat de houding van Jacobus de Voogd in 1820 en volgende jaren correct is geweest; want wij weten niet of dat gemeentebestuur voor zijn onthouding redenen heeft gehad, en welke die redenen zijn geweest, noch of het eenvoudig uit onkunde of onoplettendheid verzuimde handelend op te treden. Dit laatste acht ik vrij waarschijnlijk.

4°. Een zijdelingsche insinuatie aan het adres van de familie van den heer C. Bosman heb ik niet gedaan. Ik heb enkel de vraag gesteld *hoe* het Dordtsche gildezilver in het bezit gekomen is van de familie Van Straaten en van den heer C. Bosman, die in den auctie-catalogus als de laatste bezitters waren vermeld.

Gelijke vraag zal ik altijd stellen, als ik voorwerpen van ambachtsgilden in particulier bezit aantref, omdat het Kon. besluit van 1820 beval dat zoodanige voorwerpen aan de gemeente-besturen moesten afgegeven worden, en deze besturen in den regel het zilverwerk bewaard hebben.

De aanwezigheid van zulk zilverwerk in particulier bezit wettigt de praesumtie, dat er indertijt een onregelmatige of onrechtmatige daad gepleegd is; zij impliceert niet dat die door de laatste bezitters gepleegd is. Maar het is geen insinuatie te vragen dat de zaak opgehelderd worde.

16 October 1907.

VICTOR DE STUERS.

Naar aanleiding van het artikel van den heer Bosman wendden wij ons tot den archivaris van Dordrecht om nadere inlichting, waarop wij het volgend bericht mocht ontvangen:

»Noch in de papieren van de commissie van de Gilden, noch in de resolutiën van B. en W. heb ik van 1820 tot 1830 iets gevonden. Wel een missive in 1820 van sommige gilden aan Burgemeesteren, waarin zij berichten, dat zij geen vrijheid vinden om de privatieve eigendommen van anderen ter beschikking te stellen van Burgemeesteren, maar onder die gilden is dat der Vleeschhouwers niet. Eenigen tijd daarna (1822) leveren sommige gilden hunne eindrekening in, en worden de batige sloten gesteld onder beheer van een paar commissarissen, of onder den secretaris der Gemeente, maar ook hieronder zijn de vleeschhouwers niet.

»In het laatste notulenboek van 1787—1822 wordt het laatst in 1805

van het gildezilver nog melding gemaakt, waardoor blijkt, dat het bij de opvolgende boekhouders bewaard werd.

»N. de Voogd was boekhouder 1803—05, 1807—2 Febr. 1809. commissaris in 1810, en overleed tusschen Nov. 1810 en 1 Februari 1811, toen zijn vleeschstal werd getransporteerd aan K. Kruymel.»

RED.

Die vervloekte loodgieters!

Ik kies met opzet een kras klinkenden titel, in de hoop dat mijn artikel zal inslaan.

Den 1sten October l.l. is in de spits van den toren der kathedraal van St. Jan te 's-Hertogenbosch een begin van brand ontstaan, waardoor niet alleen die toren, maar ook de wereldberoemde kathedraal gevaar hebben geloopen, verwoest te worden.

De oorzaak is wederom dezelfde, die reeds zoovele monumenten heeft vernield: *de onvoorzichtigheid van een loodgieter* en tevens de nalatigheid van de personen met het toezicht en het beheer van het gebouw belast.

De brand is ontstaan in een der houten pilasters van de klokkengalerij, welke pilasters met lood bekleed zijn; dit lood was hier en daar opengescheurd en moest dichtgesoldeerd worden. Dit werk werd opgedragen aan M. Kronenberg. knecht van den loodgieter Nouwens, die *zonder eenig toezicht, geheel alleen* het soldeerwerk met behulp van een naphtalamp uitvoerde. Wat gebeuren moest, gebeurde. De houten pilaster, die hier en daar vermolmd was, begon onder het lood vuur te vatten en weldra sloegen de vlammen er uit. Gelukkig was er in den toren, op een lagere verdieping, een met water gevulde vergaarbak en konden eenige op straat en bij de kathedraal werkzame menschen de vlam nog tijdig blusschen. Ware dit niet gelukt, dan zou niet alleen de torenspits afgebrand zijn, maar zou deze op het dak der kathedraal vallende, ook deze aan de vlammen hebben prijsgegeven!

Hieruit is het volgende te leeren: het werken met vuur op daken en in zolderingen vooral van oude gebouwen (waar het hout bijzonder droog pleegt te zijn), is hoogst gevaarlijk. Als regel behoort men het streng te verbieden en dient men voor te schrijven, dat soldeerwerken moeten uitgevoerd worden met behulp van ijzeren bouten, welke in een op straat staanden vuurhaard worden gloeiend gemaakt. Alleen wanneer het werk zoo hoog gelegen is, dat de bouten niet gloeiend naar boven te krijgen zijn, mag een vuurhaard naar boven gebracht worden, doch dan dient dit toestel zoo geconstrueerd te zijn, dat daaruit slechts een minimum van gevaar te vreezen zij. Zulk een toestel is bij 's Rijks Museum te Amsterdam in gebruik. Voorts mag op die wijze nooit gewerkt worden dan bij stil weder en eindelijk moet daarbij een vertrouwd persoon toezicht houden, moeten een paar emmers water in de onmiddellijke nabijheid gereed staan,

en behoort telkens na afloop van het werk met zorg onderzocht te worden of er nergens iets smeult.

Het gebruik van naphtha- en benzinelampen dient absoluut verboden te worden en op het in acht nemen van dit verbod dient zorgvuldig gelet te worden; anders geeft het verbod niets, zooals ten vorigen jare te Groningen gebleken is. Daar was het op boete verboden aan het Universiteitsgebouw met benzine te werken, maar de aannemer deed het toch; de opzichter lette er niet op en het geheele gebouw met al zijn kostbare collectiën vloog in brand!

In den Bosch heeft in de eerste plaats de loodgieter Kronenburg schuld, die onvoorzichtig de vlam van zijn naphtha-lamp in aanraking bracht met het houtwerk; deze man moest door de Justitie vervolgd en gestraft worden, als een exempel voor anderen; maar vervolgens zijn zedelijk ook aansprakelijk zij, die achteloos de gevaarvolle bewerking hebben toegelaten en die toegelaten hebben, dat de werkmán zonder eenig toezicht arbeidde. Ik strek de zedelijke verantwoordelijkheid uit, zelfs tot het gemeentebestuur, hetwelk, niettegenstaande de talrijke rampen, door onvoorzichtige loodgieters veroorzaakt, verzuimt de eenvoudigste voorzorgsmaatregelen te treffen.

Ik heb al meermalen gewaarschuwd, maar de vaderlandsche apathie blijkt moeilijk te overwinnen.

Indien de dagbladen mijn artikeltje overnemen en zoo de aandacht van wie het aangaat op de zaak vestigen, zullen zij een nuttig werk doen.

29 October 1907.

VICTOR DE STUERS.

Verslagen van Vereenigingen.

Verslag van de werkzaamheden der vereeniging „Flehite” gedurende het jaar 1906.

Het belangrijkste feit voor de toekomst der vereeniging is wel de aankoop, door haar bestuurslid den Heer A. M. Tromp van Holst, van het aan de Noord-Oostzijde naast het museumgebouw staande perceel. Door den steun van genoemden heer, die de vereeniging reeds door vele finantieele moeilijkheden hielp, kon dat gebouw den 16^{den} Juli in gebruik worden gesteld. Het bestuur hoopt dat de vereeniging het eenmaal als haar eigendom zal kunnen beschouwen en dan daar ter plaatse een gebouw in denzelfden stijl als het bestaande zal kunnen optrekken.

De stijgende uitgaven hoopt het bestuur door de door den Raad der gemeente Amersfoort verhoogde subsidie en door een verwachte (inmiddels toegestane) rijkssubsidie te boven te komen. Op een verzoek aan de Ridderlijke Deutsche Orde de Balye van Utrecht om wederom met een som van f 100 begiftigd te worden, werd echter afwijzend beschikt.

Het aantal bezoekers klom van 1278 tot 1320.

Met eenige mededeelingen van plaatselijk belang en het lijstje van wat in het afgelopen jaar op oudheidkundig gebied verscheen betrekking hebbende op de stad Amersfoort, de gouw Fléhite en op hunne personen, eindigt het eigenlijke jaarverslag. Daaraan zijn nog toegevoegd twee korte artikelen: »Een Zondagschool in 1568 te Amersfoort opgericht'' door den Heer O. G. H. Heldring, en »Nog eens het stokske van Johan van Oldenbarneveldt'' door den secretaris-conservator, den Heer W. Croockewit W. Az. De laatste stelde bovendien de jaarlijksche gebouwen-kroniek samen.

Een systematisch gerangschikte lijst geeft de aanwinsten van het museum. Onder »schilderijen en teekeningen'' twee schilderstukken, »A Stom'' gesigneerd, een sepateekening van A. Schelfhout en een potloodteekening van D. Langendijk. Onder de prenten schijnt ons een kopergravure (helaas vóór de letter), wellicht »De kuisheid die het huwelijk afwijst om zich slechts aan geloof en wetenschap te wijden'' maar misschien ook wel »Het zich baan brekende Christendom'' voorstellend, van niet zeer groote beeldende kracht.

N. B.

Verslag betrekkelijk Edam's Museum over het jaar 1906.

Eene belangrijke vernieuwing van de bekapping van het Museumgebouw kon op bevredigende wijze worden tot stand gebracht door de aanzienlijke schenkingen van den Heer A. N. Versteegh te Stockholm en Mej. A. van Veen te Edam en zelfs wordt eene doelmatige inrichting van de zolderverdieping tot expositie-ruimte in het vooruitzicht gesteld, waartoe een nieuwe gift van den heer A. N. Versteegh de gelegenheid bood. De medewerking van den heer W. J. O. Nieuwenkamp waarborgt eene sierlijke en degelijke uitvoering.

Het schilderachtig interieur trok ook dit jaar weder verschillende schilders en de verzamelingen ondergingen weder eenige uitbreiding door aankoop en schenking, waaronder een niet onverdienstelijk gesneden tabakspijp, die door het opschrift de herinnering levendig houdt aan Prins Benjamin Rohan (1583—1642), een broeder van Henri de Rohan, het bekende hoofd der Protestantsche partij onder Lodewijk XIII, wiens zoon Tancrède enkele jaren te Watergang in Waterland werd opgevoed.

„Rembrandt'', Vereeniging tot behoud in Nederland van Kunstschatten. Jaarverslag over 1906.

Het verslag vermeldt twee belangrijke legaten van 10.000 en 5000 gulden van Mevr. douarière Janssens-Ariens en den heer J. B. A. M. Westervoudt en een 25-tal nieuwe leden aangebracht door den heer J. C. J. Drucker. Van de vroeger verleende voorschotten werd f 21175.62 afbetaald en f 34357.82 werd op korten termijn voorgeschoten.

De Vereeniging verleende haar hulp voor de volgende aankopen: een landschap van den Haarlemschen Johannes Vermeer voor het Maurits-huis, een Beleg van 's Hertogenbosch van Pieter Nolpe voor het Rijks-museum, een zeestuk door Stooter voor het Sted. Museum te Leiden, eene teekening »Extase'' van Matthijs Maris voor Boymans, de belangrijke verzameling Nederlandsche zwarte kunst prenten van Ver Loren van Themaat en enkele kleinere aanwinsten voor 's Rijks Prenten-Kabinet en voor het Nederlandsche Museum eenige Italiaansche kunstvoorwerpen en de bij het verslag afgebeelde bustes van Willem van Lyere en Maria van Reygersberg, door Rombout Verhulst, gekocht van het Seminarie te Katwijk.

Bij de Rembrandtherinnering in 1906 verleende de Vereeniging op verschillende wijzen hare medewerking.

Boekbespreking.

Oude Gebouwen te Leiden. Samengesteld in opdracht van de vereeniging »Oud-Leiden'' [door de Commissie voor de beschrijving der monumenten: Mr. J. C. OVERVOORDE (voorzitter), W. C. MULDER (secretaris), H. J. JESSE en J. A. VERHOOG]. Leiden, G. F. THÉONVILLE, [1907].

Als een aangenaam blijk van opgewekte belangstelling voor onze oude kunst mag dit boekje ongetwijfeld worden begroet. Dat het ook met de noodige bekwaamheid is samengesteld, worde hier al dadelijk en des te nadrukkelijker verklaard, omdat het mij nuttiger is voorgekomen in deze aankondiging wat op- en aanmerkingen te maken, dan kwistig met lof-tuigingen te strooien.

Bij eene geïllustreerde uitgave als deze, hangt veel der waarde af van de uitvoering der illustraties en het is daarom prettig te kunnen zeggen, dat de meeste der talrijke autotypieën behoorlijk zijn gedrukt en beter dunk geven van de vaardigheid van den drukker — die ook de drukker is van dit tijdschrift — dan zijn in het Bulletin gegeven proeven van clichédruk zouden doen verwachten.

De foto's, waarnaar de cliché's werden gemaakt, voor een goed deel uit de verzameling der Rijkscommissie van de monumenten, zijn het werk van den Leidschen fotograaf Goedeljee. De meeste zijn goed geslaagd; bij enkele heeft het gebruiken van een verkeerd objectief (den Weitwinkel) onaesthetische perspectieffecten ten gevolge gehad: zie enkele der kerk-interieurs.

Om over de keuze der illustraties te kunnen spreken, zou men Leiden

zoo goed moeten kennen als de samenstellers van het boekje. Ik zou meenen, dat wat veel nadruk is gelegd op de klassicistische gevels, maar moet, aan den anderen kant, erkennen dat men nu ook van dit, in het humanistische Leiden blijkbaar, en om begrijpelijke reden, zeer vaak toegepaste, type een belangwekkend overzicht krijgt.

Te loven valt de betrekkelijke rijkdom van het illustratiemateriaal (90 cliché's), doch m. i. zeer te betreuren het volkomen gemis van plattegronden. Niet alleen had men gaarne Mr. Overvoorde's overzicht van de uitbreidingen der stad met eenen plattegrond in verschillende kleuren of harceeringen toegelicht gezien, ook het recht begrip van samenstelling en bouwgeschiedenis der kerken wordt zeer bemoeilijkt, nu er geen grondplannen zijn afgebeeld.

De inhoud van het boekje bestaat uit een »voorwoord'', waarin de samenstellers o. a. mededeelen, dat door den gemeenteraad een »bescheiden subsidie'' geweigerd werd — gebrek aan inzicht, dat men te Leiden niet verwacht zou hebben —; eene »inleiding'', waarin Mr. Overvoorde de ontwikkeling der stad en een kunsthistorisch overzicht harer bouwwerken heeft geschetst; een »register van oude gebouwen'', dat de beschrijving der monumenten geeft; ten slotte een chronologische lijst dier gebouwen, en registers van de straatnamen en van de belangrijkste der beschreven bouwwerken.

Over de inrichting van het belangrijkste deel van het boekje, de beschrijving der gebouwen, wordt in het voorwoord het volgende verklaard:

»Voor de volgorde der beschrijving werd in hoofdzaak het stadsbeeld gevolgd, zooals dit door de ontwikkeling van de stad is gevormd. Alleen werd de buitenzijde van het Rapenburg met de daarbij aansluitende straten direkt na het overige deel van het Rapenburg behandeld en veroorloofde de Commissie zich verder enkele kleine afwijkingen ter vergemakkelijking van het overzicht. In elke afdeling is uitgegaan van de hoofdstraten, waarbij de tusschenliggende straten en stegen zijn aangepast. Op deze wijze kan de beschrijving tevens als gids strekken voor de bezichtiging van de gebouwen.

Eene chronologische volgorde was uitgesloten, daar in Leiden, in tegenstelling b.v. met Dordrecht, slechts een klein gedeelte der gevels is gedateerd, zoodat voor het grootste aantal de volgorde alleen op de altijd eenigszins willekeurige schatting zoude zijn aangewezen. Eene beschrijving in alphabetische volgorde naar de straten achtte de Commissie ongewenscht, daar hierbij oude en nieuwe stadsgedeelten in bonte rij dooreengemengd zouden worden, en alle overzicht over de stadsgedeelten zelf zoude verdwijnen. Voor het naslaan zijn aan de beschrijving chronologische en alphabetische registers toegevoegd.»

Het zij dadelijk erkend, dat het vinden van een bepaald gebouw met deze inrichting niet moeilijk is. En men kan ook wel begrijpen, dat de commissie, om de verkoopbaarheid van haar boekje te bevorderen, aan eene zoodanige rangschikking de voorkeur gaf, waardoor het gemakkelijk

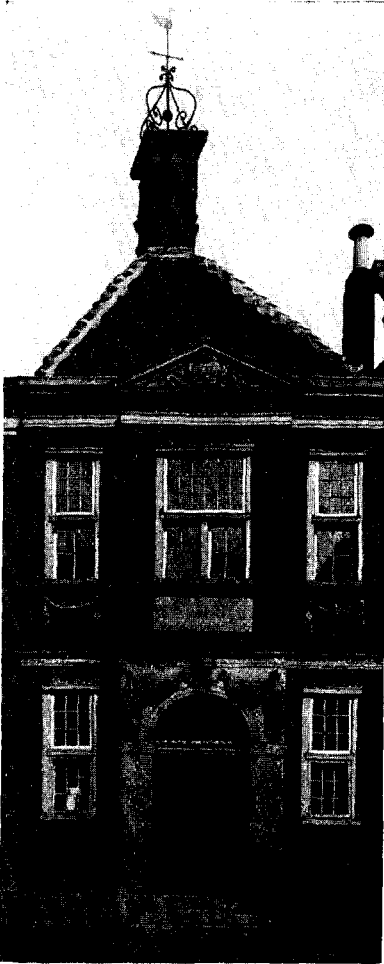
als gids bij een bezoek aan de stad gebruikt zou kunnen worden. Maar ik zou toch niet gaarne beweren, dat er ook verder veel voor dit systeem te zeggen valt. Rangschikking der monumenten volgens de alfabetische orde

Proeve van illustratie. Hooglandsche Kerk.

der straten, en chronologische indeeling zijn beide door de commissie, m. i. terecht, verworpen. Maar er bleef dan toch nog wel wat anders te kiezen dan eene groepeerings in verband met de ontwikkeling der stad, die in dit geval al bijzonder weinig zegt, omdat de ouderdom der thans be-

staande bebouwing slechts zeer weinig verband houdt met dien der stads-gedeelten: juist in de oudste wijken, het centrum, hebben uiteraard de meeste »Neubauten» plaats gehad en althans een der nu-oudste gebouwen, de Hooglandsche kerk, staat in een betrekkelijk jonge stadsvergrooting.

Proeve van illustratie. Schachtenhof.

Maar al ware dit anders, ik meen toch dat een stof als de hier behandelde, haar eigen indeelingseischen van huis uit meebrengt. Wie een overzicht van de monumenten eener stad wil geven, dient uit te gaan van . . . de monumenten-zelf. Hij heeft die dan eerst te groepeeren naar hunne bestemming -- die immers op hunne uiterlijkheid den machtigsten invloed oefende -- en dan verder te rangschikken, niet chronologisch, maar genetisch, d. w. z. in kunsthistorische volgorde: naar de evolutie hunner vormen.

Het verwondert te meer, dat deze indeeling hier niet gevolgd werd, omdat de Rijkscommissie voor de beschrijving der monumenten die, eenige jaren geleden, voor ons land uitwerkte (zie de bijlage van haar tweede jaarverslag), terwijl de beschrijvingen van Oud-Zutphen en Oud-Deventer haar ook reeds vroeger hadden toegepast.

Bij de thans gevolgde inrichting is eene geregelde lectuur van het boekje wel wat vermociend en de kunsthistoricus vindt er, inplaats van geordend materiaal, een schat van gegevens, welke hij eerst gebruiken kan, na ze opnieuw ter plaatse bewerkt te hebben.

Het valt te meer te betreuren, dat de bewerkers zich op het verouderd topografisch standpunt hebben geplaatst, omdat hun werk overigens alle blijken draagt van met groote zorg en liefde te zijn verricht.

De beschrijvingen der gebouwen, hoewel in den regel tamelijk beknopt, schijnen mij meestal duidelijk en goed. Zij betreffen bijna 500 gebouwen, en nemen daarvan niet alleen het uiterlijke maar zeer dikwijls ook het inwendige

op, zoodat men wel zal mogen vertrouwen, dat deze gids aan volledigheid weinig te wenschen laat.

De terminologie der beschrijvingen schijnt mij over het algemeen goed gekozen. Met het oog op latere publicaties van denzelfden aard, kan het intusschen zijn nut hebben op enkele uitdrukkingen wat nader in te gaan.

Zoo heb ik over de beschrijving der beide groote kerken wel een en ander op te merken. Eene onjuiste voorstelling (verwarring tusschen lengte en breedte) schijnt het mij b.v. te zeggen, dat een choor drie traveeën »breed' — inplaats van »lang'' of »diep'' — is. De in een muur of tegen een zuil geplaatste stukken steen, die dienen als dragers van schalken, gordelbogen, gewelfribben enz., zou ik steeds kraagsteenen willen noemen, en dat woord niet afwisselend gebruiken met »console'' (dat, naar mij dunkt, een bepaalden vorm voor den geest roept) of »half kapiteel'', uitdrukking, die aan iets onvolkomens doet denken en te onrechte de gedachte aan een bekronend bouwdeel opwekt.

Voor de zelfstandige dragers in eene kerk gebruiken de bewerkers de woorden »kolom'' en »pilaar'' door elkander. Zelfs spreken zij van »ronde kolommen''. Mij dunkt, dat dient vastgehouden aan het gebruik, alleen de in doorsneê ronde stut »zuil'' of »kolom'' te heeten en elken drager van andere doorsnede »pijler'' of »pilaar'' te noemen.

De term »dubbel bladkapiteel'' schijnt mij ook niet zonder bedenking. Men begrijpt wel wat bedoeld wordt (want het is de in ons land meest voorkomende kapiteelvorm: een gedrukt kelkkapiteel, met een of meer bladkransen omwonden) — maar »omkransd (dubbel-, driemaal omkransd) »kelkkapiteel'' zou toch juister zijn.

Het woord »triforium'' wordt in ons land in velerlei zin toegepast. Vergis ik mij niet, dan werd het oorspronkelijk door Engelsche archeologen gebezigd voor de rij van *open* boogjes (boven de scheidingsbogen van schip en zijbeuken), die gesteld zijn voor een in de muurdikte gespaarde gang. Men vindt die in ons land betrekkelijk zeldzaam: meestal ontbreekt de gang en is in de plaats van het eigenlijk »triforium'' een met blindbogen versierd spaarveld gekomen, dat de Engelschen »blind story'' noemen. Dit laatste ziet men in de Leidsche kerken. Men moge dit nu toch »triforium'' willen noemen — al te onduidelijk wordt men, naar mijn inzien, wanneer men, indien het spaarveld door twee boven elkander geplaatste rijen van boogjes versierd is, van een »dubbel triforium'' gaat spreken.

»Steenen (lees: baksteenen?) kruiswelfen, waarin rosetten'' lijkt mij ook verwarrend. Men denkt allicht aan geajoueerde gewelfschelpen (als b. v. te Milaan) en blijkbaar is bedoeld: »kruiswelfen met versierde sluitsteenen''.

Stellig onjuist is eene beschrijving als: »de vier bogen voor den *triumfboog* zijn van natuursteen opgetrokken *doch* het steenen gewelf is

niet aangebracht". Voor »triumfboog" moet blijkbaar »viering" worden gelezen (het kwadraat, ontstaan uit de kruising van schip en dwarspand) en het tegenstellende »doch" is misplaatst, daar de aanwezigheid van natuursteenen archivoltten, op zichzelf nog niet bewijst, dat eene gemetselde overwelfing van deze ruimte in het plan lag.

Onjuist is ook de naam »kruisgewelf", aan de overkluizing van een vertrek in het universiteitsgebouw gegeven: zij bestaat uit stergewelven.

Over het algemeen geeft de terminologie van de beschrijvingen der renaissance-bouwwerken tot minder bedenkingen aanleiding dan die der middeleeuwsche architectuur. Enkele bezwaren heb ik toch. Zoo zijn de versieringen der geveltoppen van het raadhuis geene hermes-zuilen, doch -pilasters. De schilderij-omlijsting, beschreven onder n°. 312, spreekt blijkbaar te onrechte van »getorseerde (lees: getordeerde van fra. *tordre* en waarom niet: gewrongen?) pilaren", waar óf vóórgestelde zuilen of half-zuilen, in ieder geval *ronde* stutten, moeten zijn bedoeld.

Aan de stoep van het raadhuis vindt men pilasters, welker basementen als klauwen zijn behandeld. De samenstellers verhalen, dat dit motief (het klauwenbasement) wordt herhaald onder de liggende kinderfiguren van dezelfde stoep, doch hier vergissen zij zich, want de laatstbedoelde versierinkjes zijn niet anders dan de z.g. guttae der klassieke kroonlijst.

Voor een goed begrip van den tekst van meer bezwaar, is de beschrijving der Marekerk. Wie het gebouw niet kent, zal niet licht raden, dat hier eenvoudig contreforten bedoeld zijn, wier eenige bijzonderheid is, dat hun rug volgens het beloop van een ingezwenkten boog werd ontworpen. Het is eene verdienste van 's Gravesande, dat hij deze steunbeeren niet onder de bedaking heeft weggestopt en hen tot een aesthetisch effect wist te benutten, en daarom doet deze onjuiste beschrijving dubbel kwaad.

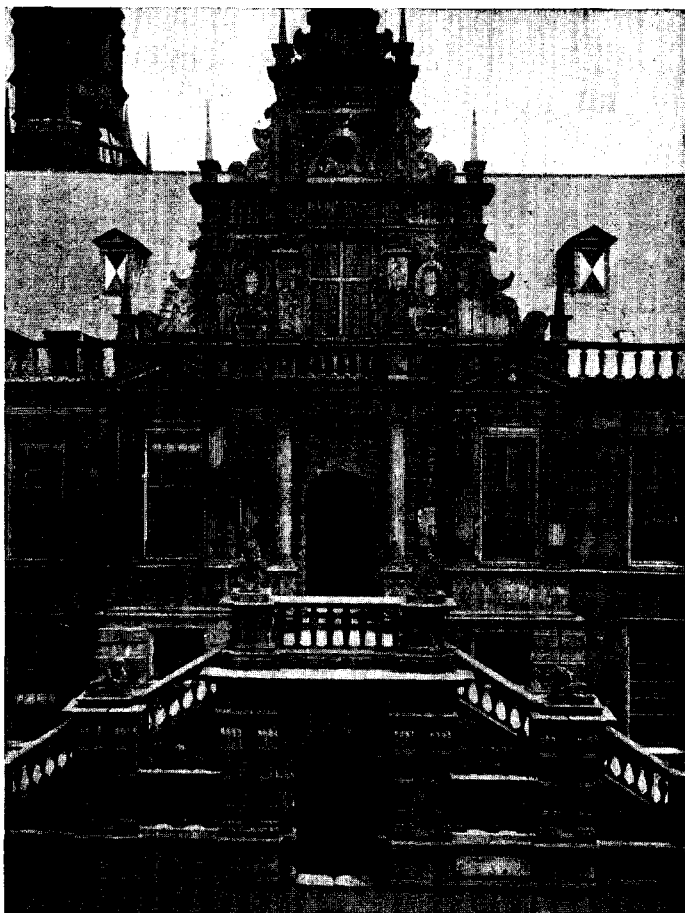
De samenstellers hebben bij hunne beschrijvingen meestal eene dateering gevoegd en enkele malen den naam van den bouwmeester. Voor de dateeringen geven gebouwen van bekende dagteekening zóóvele »points de repère", dat zij wel weinig reden tot meeningsverschil zullen opleveren. Ik heb er dan ook weinig acht op geslagen, ook omdat hierover eerst na langdurige plaatselijke studie geoordeeld kan worden. Toch zou ik willen vragen of de op blz. 32 afgebeelde gevel niet ouder moet zijn, dan uit het derde kwartaal der XVIIe eeuw.

Namen van bouwmeesters schijnen alleen te zijn vermeld, indien zij uit archivalia waren gebleken. De vraag of het raadhuis ten deele van Lieven de Key kan zijn, wordt dan ook niet besproken, hoewel het geschreeuw, indertijd door de heeren Kam en Weissman tegen deze attributie van Galland aangeheven, m. i. verre van gemotiveerd was.

Minder begrijpelijk vind ik, dat ook bij het Rijnlandshuis de Key's naam niet wordt genoemd. »Ontwerp van P. Az. Clocq" zeggen de schrijvers, terwijl van Mieris (II, 584) dezen uitdrukkelijk »aanneemer van 't werk"

noemt. Heeft Galland's (S. 215 f.) archivalisch bewijs voor de Key's auteurschap de schrijvers niet overtuigd?

Zooals men ziet, bepalen deze op- en aanmerkingen zich tot kleinigheden, die aan de waarde van dit boekje weinig afdoen.

Raadhuis, middenbouw met trap.

Anders ingedeeld, hadde het m. i. een grooter en algemeener belang gekregen, maar, opgevat als archeologische wegwijzer door de stad, mag het ongetwijfeld goedgeslaagd heeten. En eenieder, die zich wel eens met de beschrijving van gebouwen heeft bezig gehouden, zal beseffen welk een moeilijk werk hiermede door de samenstellers tot een goed einde is gebracht.

JAN KALF.

Verschillende mededeelingen.

Une visite chez Dou et une note sur Rembrandt.

A la Bibliothèque royale de Copenhague, il existe un manuscrit — un gros volume in 4, relié en parchemin. (Ny kgl. Samling, N°. 373^b) — du savant danois Ole Borch (1620—1690). Latiniste, médecin, chimiste et un peu poète, il écrivit de son écriture fine et serrée en latin un journal, lors de son séjour en Hollande, qui se passa surtout à Leyde entre 1660 et 1663. Un de nos écrivains les plus distingués, le docteur Vilhelm Andersen, a remarqué à la page 122 une note sur les peintres hollandais, et il a eu l'obligeance d'y attirer mon attention.

Ole Borch a visité l'atelier de Gerrit Dou. Déjà au 17e siècle, cet artiste avait des admirateurs en Danemark comme partout ailleurs. Parmi les tableaux, qui d'après un inventaire de 1697 se trouvaient au château de Rosenborg, il y en avait deux de Dou, qui maintenant — depuis peu de temps — sont exposés à la Galerie royale de Copenhague. Le meilleur — un des bons tableaux de ce peintre — nous fait voir l'intérieur d'une cuisine, où un petit garçon souriant montre une souricière à une jeune servante, occupée à hacher des oignons. L'autre tableau représente un astronome, ou plutôt un astrologue, qui, éclairé par la lune, lève ses yeux vers les étoiles pour fixer un horoscope. C'est une répétition d'un tableau du musée de Brunswick, tel que me l'a indiqué le docteur W. Martin. Si c'est bien «l'astrologue», que l'inventaire de 1697 a appelé «un astronome, effet de nuit», un autre tableau de Dou, désigné dans le même inventaire sous le nom d'«un astronome au jour» n'est plus connu. — Puisque ces tableaux ne sont mentionnés ni dans le beau livre du docteur Martin, ni dans l'important ouvrage du docteur Hofstede de Groot, il me faut peut-être ajouter, que la Galerie de Copenhague en plus a tiré d'un de ses magasins une étude remarquable de Dou, une tête de nègre, peinte relativement avec beaucoup de franchise, visiblement sous l'influence de Rembrandt. Dans l'inventaire du «Kunstammer» en 1737 elle est désignée comme «Ein klein Gemählde, so grosz wie ein quart Bogen Papier, worauf das Portrait Mahomets in klein Leben»

Nous sommes trop bien renseignés sur Dou pour que la communication de Borch soit de grande valeur. Il dit :

»Le 9 novembre 1662. Nous venons de visiter l'excellent peintre de Leyde, Daw. qui en fait de miniatures cherche son pareil dans les Pays-Bas et même dans tout autre pays du monde. Nous avons vu chez lui son portrait de lui-même, qu'il a fini d'un travail délicat en se servant d'un miroir. Il y a un tableau d'une jeune fille, qui, vêtue d'une robe de soie bleue foncée, regarde par la fenêtre; à côté d'elle se trouvent des raisins.

Nous avons encore vu le tableau de la femme malade, assise dans un fauteuil à qui une servante offre une potion. Aux pieds de la mère, la petite fille pleure; un médecin examine l'urine avec attention, debout devant le fauteuil. L'exécution de ce tableau était d'une telle vérité, que la lumière d'un candelabre nous permettait de compter les filets du rideau du lit."

Le célèbre tableau au Louvre de la femme hydropique, quoique portant la date 1663, paraît donc avoir été à peu près fini déjà en novembre 1662. Le tableau au Musée de Turin de la jeune fille avec les raisins est daté de 1662. Il est très probable, que le portrait de l'artiste, mentionné par Borch, est celui du Musée de Munich.¹⁾

En se notant ce qu'il a vu chez Dou, Ole Borch a eu l'idée d'ajouter quelques mots sur un artiste hollandais non moins célèbre. Le nom de Rembrandt fut connu en Danemarck de bonne heure. La première — de son vivant même la seule — note sur une eau-forte de lui, vendue hors de son pays, nous est donnée dans une liste de gravures, livrées par le libraire Jørgen Holst au prince royal Christian. Cette liste, datée le 15 Mai 1646, est ainsi conçue :

	Rth.	Mrk.
» 170 Kupfferstücken Reiahlbogen à 1 Mrk. 8 Sk.	42	3
1 Rembrandt Ecce Homo Original	2	3
149 Allerhand boegen kunst à 8 Sk.	12	3
190 ¹ / ₂ folien à 4 Sk.	7	1 8 Sk.
1 Regum Daniae Icones folio	2	3'' ²⁾

Ce que Borch nous raconte d'un tableau de Rembrandt, est tellement embrouillé et erroné, que je serais porté à croire cette note une «plaisanterie», si de mes propres yeux je n'avais pas vu le manuscrit original. Hélas, voilà ce que vaut quelquefois le témoignage d'un contemporain, homme sérieux et savant distingué! Mais en tous les cas c'est un document sur Rembrandt; citons l'original:

»Sunt et Amstelredami duo insignes pictores: Rembrant, in magnis imaginibus reddendis occupatus, et denique Jan Livse. Rembrantis est illa imago (in curia Amsteli, in conclave Senatorum), Curii et Fabricii, qui rapis contenti dona Pyrrhii respuebant."

1) La même erreur de la description du portrait de Dou au Musée de Dresde se répète dans le catalogue du Musée, dans le livre du docteur Martin et dans l'ouvrage du docteur Hofstede de Groot. Ce n'est pas un groupe «antique», qu'on voit derrière l'artiste, c'est évidemment une sculpture dans le genre de Jean de Bologne, Samson terrassant un philistin ou Caïn tuant Abel, sans doute l'oeuvre d'un compatriote de Dou, Adrian Fries (ou de Vries), dont on trouve des groupes analogues aux Musées d'Edimbourg et de Copenhague.

2) *Rigsarkivet à Copenhague* (Afregninger, gl. Signatur I, 3, ny Signatur VIII, 87). — *Publié dans Gads danske Magazin*, Dec. 1906.

Il est certain, que Rembrandt s'occupait en 1662 de grandes toiles. Il y finit les »Staalmeesters», son grand tableau de Claudius Civilis fut placé à l'hôtel de ville d'Amsterdam. Mais il n'y avait dans la salle désignée par Borch, l'ancien cabinet des bourgmestres, aujourd'hui la chambre de la Reine, certainement aucun tableau de lui. Il se trouvait en 1662 (voir Fokkens) au dessus des cheminées les deux tableaux qui y sont encore : Fabricius dans le camp de Pyrrhus, par Ferdinand Bol, et Marcus Curius Denatus refusant les cadeaux des Samnites, par Govaert Flinck. Quoiqu'il existe deux tableaux avec des sujets différents, Borch les a dans sa mention non seulement réduit à un seul, mais aussi — ce qui peut-être est le moins pardonnable pour un savant, — confus les sujets en les décrivant en un seul tableau. Il a probablement écrit sa note à Leyde quelque temps après avoir fait une visite hâtive à l'hôtel de ville d'Amsterdam; l'impression des tableaux s'était échappée de sa mémoire. Le plus curieux est que seul le nom de Rembrandt y resta.

Quand Vilhelm Andersen, ignorant l'existence des tableaux nommés de Bol et de Flinck, lut le passage cité du manuscrit, il a cru avoir à faire avec le grand tableau, auquel le nom Claudius Civilis a été attaché avec raison et pour toujours. Il m'a même démontré d'une manière ingénieuse, que Borch aurait pu donner des raisons pour y voir le sujet en question. C'est la représentation d'un repas très frugal comme celui de Curius. Il n'y a même pas de navets; un simple vase de sacrifice en bois était tout ce que Curius avait gardé du butin pris à Pyrrhus. Curius »le mal peigné» et Fabricius étaient des gens simples et sans faste, nous dit Horace, (Odes I, 12), les Romains de leur temps furent des guerriers rudes et forts, rappelant ceux du tableau de Rembrandt, qui font serment de rester fidèles à la patrie. Et encore — coïncidence singulière — Fabricius était borgne; on l'appelait C. Fabricius Luscinus.

Les trois tableaux se sont ils tous confondus dans la mémoire de Borch? Il me paraît plus vraisemblable, qu'il a simplement pris les deux tableaux des élèves de Rembrandt pour des oeuvres du maître même. En tout cas, sa note n'a pas d'autre valeur que celle de nous faire savoir, qu'en 1662 le nom de Rembrandt fut encore un des trois noms, qu'un étranger intelligent croyait devoir retenir des artistes hollandais. —

Après le passage relatif à Rembrandt, Ole Borch en revient à Dou, y ajoutant un renseignement rappelant les traits racontés par Sandrart :

»Quand Daw travaille, il a l'habitude de mettre trois paires de lunettes pour y voir plus clair.»

KARL MADSEN.

Personalia.

Benoemd tot onder-directeur van het Nederlandsch Museum te Amsterdam de heer M. van Notten, als opvolger van Prof. Dr. W. Vogelsang.

Vragen.

Familieportretten De Mauregnault.

Mijne vraag in de vorige aflevering van dit *Bulletin*, waarop nog geen antwoord inkwam, kan ik uit familiepapieren aanvullen, waardoor de kans op het terugvinden groter wordt.

Aanwijzing wordt beleefdelijk gevraagd van de in olieverf uitgevoerde portretten van:

1. *Philippina de Mauregnault*, geb. $\pm$ 1567. †? (dr. van Jan, bij N. N. de Landas) gehuwd met *Michel Heldewier*. — Haar portret moet gemerkt zijn geweest: »Aetatis suae 45, A^o. 1612''; dat van haar echtgenoot: »aetatis suae 49, A^o. 1612''.

2. *Jan of Johan de Mauregnault* [($\pm$ 1576 — $\pm$ 1639) zoon van Jan en zijne eerste echtgenoot N. N. le Prince] halfbroeder van Philippina voornoemd. Hij komt voor als Heer van Nieuwenhoven, kapitein, en later rentmeester en commissaris-generaal der monstering. Van 1609—1639 was hij baljuw van »t marquisaet der stede van der Veer ende ressort van dien''. — Tevens komt hij voor in de lijst van de »huysen ende familien dewelcke van outs gerekent sijn geweest onder het getal van den ridderschappe ende Edelen van Zeeland 1624''. In de »Noblesse des Pays-Bas'' wordt hij genoemd: »Commandant van Biervliet'', hetgeen bevestigd wordt in de huw. voorw. van zijne dochter Constantia [ged. te Vere 12 Maart 1610, gehuwd met 1°. Maarten van de Weerde of Waerde. heer van Baersdorp, vaandrig. en 2°. met Servaas van Panhuys].

3. *Maria van Vosbergen* (1°. echtgenoot van den onder 2 genoemden Jan of Johan de Mauregnault) geb. $\pm$ 1588, † Vere 11 Januari 1613 en begraven in de Wandelkerk ald. — Het grafschrift, dat op zeldzame wijze verminkt tot ons kwam, zou hebben geluid: »*Jonkvrou Maria van Vosbergen*, huisvrouw van *Jonker Johan de Mauregnault*, bailliu

van't marquisaet en van de stadt van de Vere 11 January . . . . . oudt
25 jaeren.

Allerwech ick ginck, Daer door 't geloove
 Waer, eeuwichhøyt ick aevinck
 En is niet sterven jonck
 Met Christ gaen in 't graf.
 Als men sond en(de) gespronck
 Door waer berou ligt aff
 Ses kinderen man en huys
 Ze laeten in 't vleesch sijn
 Schijnt te sijn een eeuwich kruys
 Maer Christ is mijn gewin."

Haar portret moet in 1606 zijn geschilderd. Zij was de dochter van
 den baljuw van Vere, Kasper van Vosbergen, en van Petronella Noordhoek.

Misschien dat door bovenstaande mededeelingen de portretten terug
 worden gevonden in eene of andere publieke of particuliere verzameling.

Den Haag.

M. G. WILDEMAN.